

Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'

ВО СР 821.163.41-94

ГЛИГОРИЋ В.

Кућа смрти

6200000108

COBISS

42(497.1)

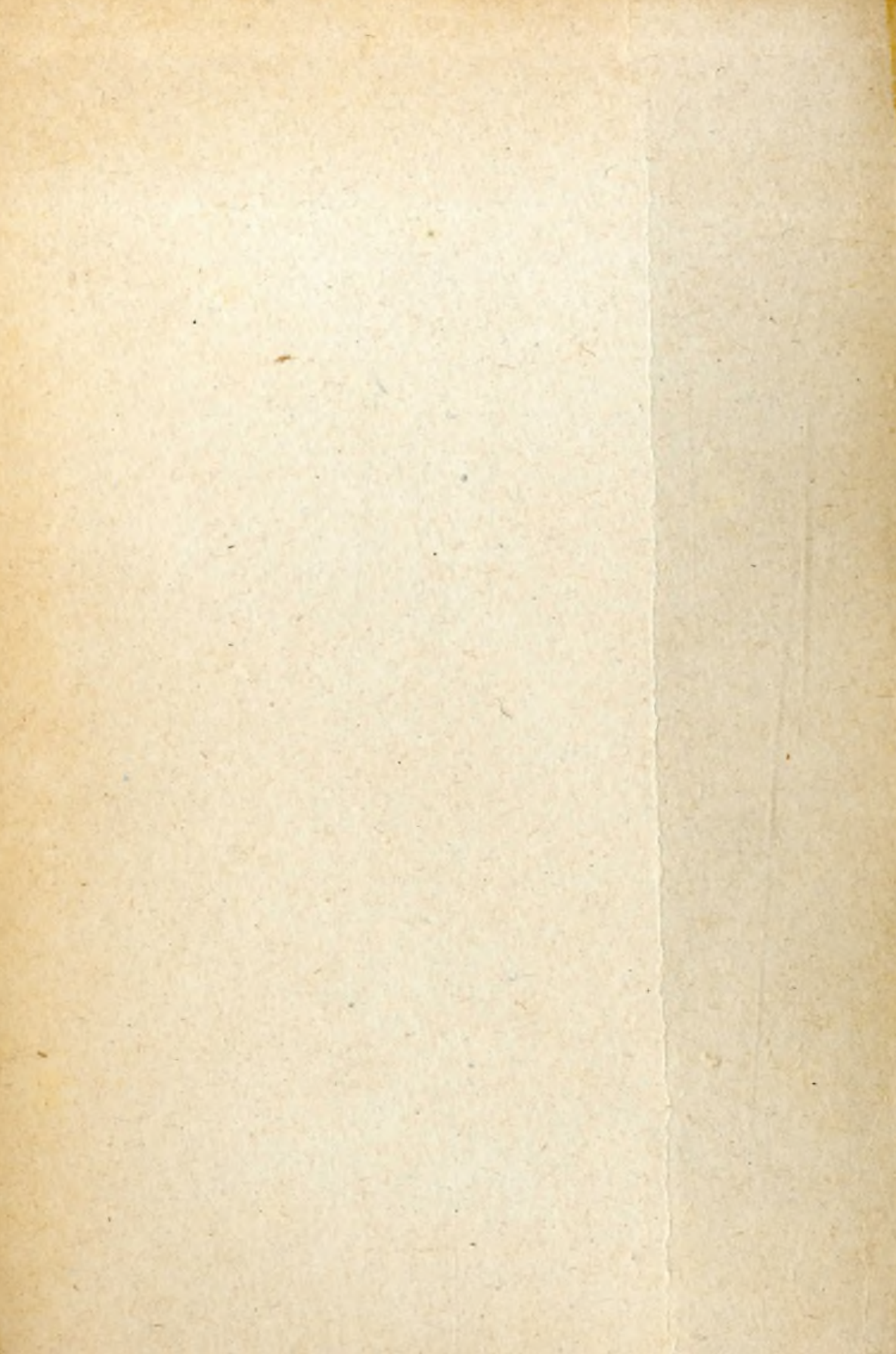
ПЕСКОВАЦ

ВЕЛИКОР ГЛИГОРИЋ

КУЋА⁵ СМРТИ

ПРОСВЕТА - БЕОГРАД

ра 108
821.163.41-94

ВЕЛИБОР ГЛИГОРИЋ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА
ЛЕСКОВАЦ

КУЋА СМРТИ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА

Бр. 1

16.748

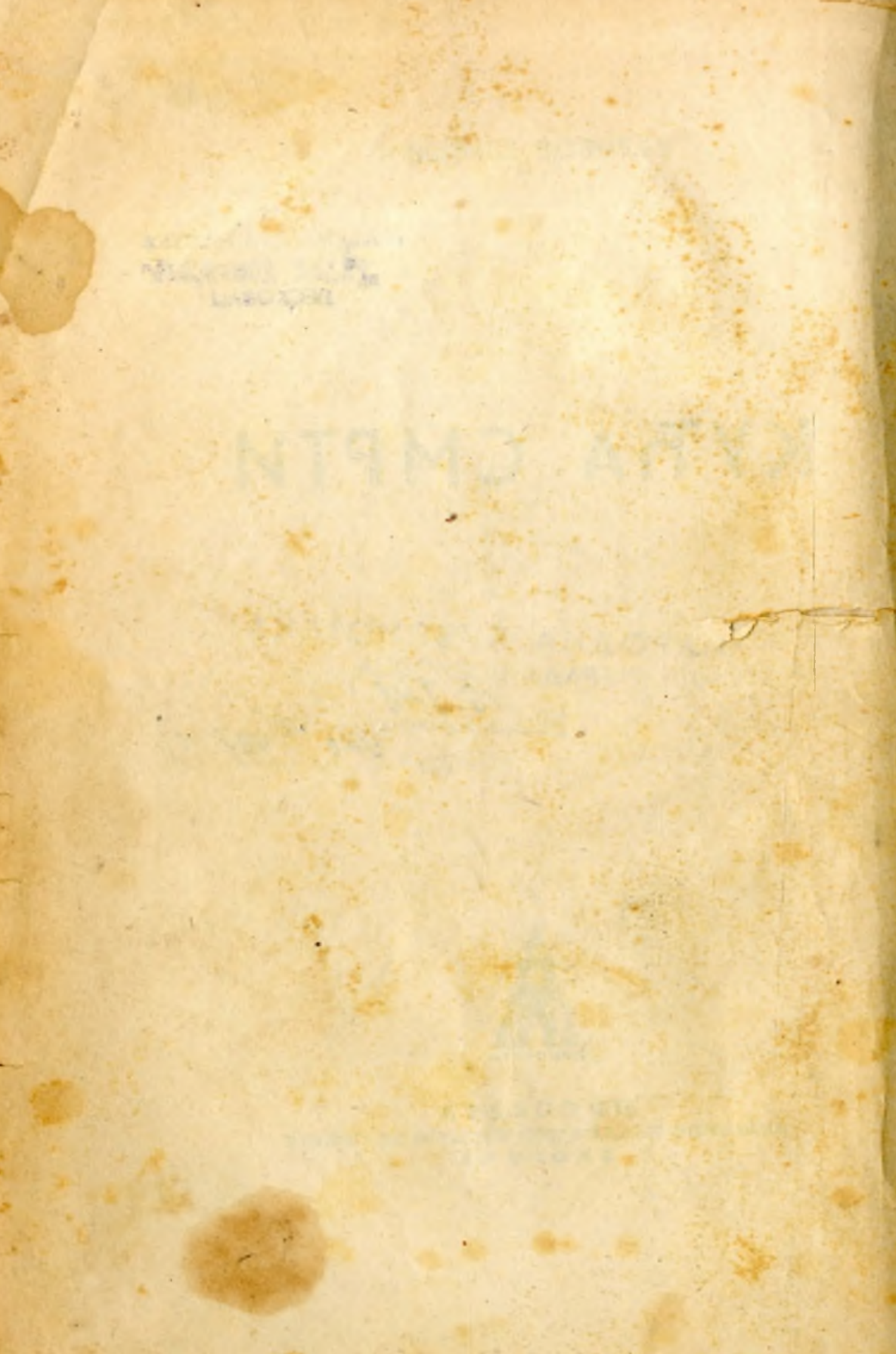
Струка

940.42/197.1

ПРОСВЕТА

ПРОСВЕТА
ДРЖАВНО ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ СРБИЈЕ
БЕОГРАД

Зима 1941 била је на помолу. Увелико су већ вршена хапшења по Београду, причало се о страшном логору на Бањици, објављивала се стрељања. Љотићевци су на својим скуповима доносили смртне пресуде, давали их београдској полицији и гестапоу. Радиус мога кретања по вароши био је све ужи. Он се ограничавао на неколико улица у близини стана. У граду је крстарио аутомобил агента Космајца с немачким полицајцима из гестапоа, који је ловио политички сумњиве. Помагао их је у том лову Радан Грујичић, полицијски специјалиста за студенте и интелектуалце. Сви су они хапсили на лицу места. На грађанске интелектуалце вршен је притисак преко власти, извлачене су им изјаве које су многи страшно потписивали под претњом да ће изгубити службу или бити предати гестапоу, вршена је утакмица између недићеваца-аћимовићеваца с једне стране и љотићеваца с друге стране ко ће пре и боље ухватити позиције код немачких окупатора. Обе стране плаћале су овај лов на позиције главама левичара и погромом над Јеврејима. Свака од ових страна хтела је да иде даље у служби окупатора, да превазиђе једна другу улогама денунцијатора и целата. Једне ноћи у тој утакмици извршен је удар и на грађанске интелектуалце из свих струка. Похапшени су „масони“, извучени су из кућа, сваки са својим радио апаратом у рукама, и послати у логор на Бањици. Ефекат застрашивања чаршије и малограђана у Београду био је постигнут. Породице ухапшених опседале су београдску специјалну полицију и гестапо са откупнинама. Знало се већ и страховало за крваву и трагичну судбину људи у концентрационом логору на Бањици. Мрак и тајанство обавијали су од самог почетка овај логор. Београд још није био свестан какву свирепу ругобу носи у свом окриљу. Тек

по неко који се чудом избави из тог тајанственог логора разнесе шапатом приче о ужасима који се у њему збивају. Причало се да пијани агент Космајац има у својим целатским шакама судбину затворених људи, да се тамо скапава од глади, да се људи без пресуда одвлаче свугде где треба на вешалима застрашити народ и угушити у зачетку борбу по шумама која је све више захватала Србију. Сведочила је већ спаљена Скела са сликом обешених довучених с Бањице који су се лелујали над пожаром, сведочила је на Теразијама у сред Београда слика обешених која је узамаан тако свирепо била изложена, јер су немачка моторна кола паљена у Београду и даље, јер су паклене машине дизале и даље читаве радионице у ваздух.

*

Ноћу између 18 и 19 новембра у 2 часа дошли су и по мене. Звонце у сред дубоког сна било ми је јасан знак ко долази и куда се иде. Ушао је настојник зграде с два агента, наређено ми је да се обучем јер потребно је да ме „преслушају“ у полицији. Претресали су ствари и књиге. Вршили су овај посао површно не уносећи ни велику ревност, ни велику спремност у претресу. Један се само задржао на Кочићевом „Јазавцу пред судом“ и добацио другом да је то врло занимљива књига. На питање да ли могу понети ћебе, један је одговорио да није потребно, јер ћу у полицији бити само преслушан, па одмах враћен кући. Напољу је чекала „Марица“. Доводили су с друге стране један пар, мужа и жену за које сам доцније видео да је по среди неко полицијско уцењивање у вези с црном берзом. Била је прохладна новембарска ноћ, кровови и калдрма белели су се од суснежице. Кола су кренула споредним улицама и на путу застала. Десио се неки квар, мотор се више није могао упалити, па су телефоном дозвали другу „Марицу“. Те ноћи лов полицији није био од руке. Агенти су гунђали, вајкали се један другом, јер на многа места где су ударили наишли су на празне одаје. Дошли смо нас троје у Управу града. Попели су нас лифтом до четвртог спрата где је извршен такозвани лич-

ни претрес. Телефон је зазвонио у суседној соби и агент који је вршио претрес изгледа да је утешио нечију радозналост. На петом спрату дочекао ме је један жандарм наредник са злурадним осмехом. „Ви пензионери мора да имате доста пара“, рекао ми је претресајући џепове. Озарена лица, тријумфално извукао ми је кључ који се не знам како провукао кроз два претреса.

Доведен сам пред ћелију број 13. Бркати жандарм као скинут са оних карикатура старих шаљивих листова из доба Србије после 1903 отворио је врата ћелије. Све дотле био сам као глувонем за доживљаје кроз које сам пролазио. Нерви су били утрнули, срце заћутало. На улазу у ћелију стварност је брутално ујурила у мој сан. Имао сам осећање као да сам био строваљен у неку пећину. Била је тмина и кроз тмину све јаче су се појављивала обличја људи осветљена кроз мали отвор белином снега на београдским крововима. Лица бледо жута, зарасла у коси и бради, са зажареним очима управила су се према мени. Када се дође са спољнег света носи се још увек у себи атмосфера удобности, угодности постеље, купатила, умиваоника, чистог веша. Носи се осећај ухрањености, одморности, живости живота у слободи кретања. Преда мном су стајале аветињске прилике са запуштеним брадама, испијена лица, изнурена, мршава тела, похабана одела, а ваздух је у ћелији најурио на мене свом тежином воња на мокраћу и устајалост прљавштине. Неко је тихо јечао у углу. Покривен капутом преко главе био је задубљен у своје болове који су морали бити свежи и жестоки. Доцније сам видео да је сваки пометен кад први пут ступи у ћелију. Полете питања са свих страна о новостима у граду, о вестима са бојишта. У сваком питању трепери пожудна радозналост и очекивање из одговора неког спасења. Брате сенке све су се више заседале у моје дубоко проживљавање нове за мене стварности. Улаз у „пећину“ био је сурово мрачан, прелаз у нову стварност сувише стрмоглав. Једва је било места где сам се могао опружити. Уска ћелија била је већ препуна људи. Сви смо стиснути један уз другог, оно што се у затвору зове „пресовано“. Малено окно везивало нас је с небом.

Питања су долазила са свих страна па су заморена стизала до оне тачке иза које настаје мир и ћутање. Ћелија је доживела на један час пре мог доласка два велика узбуђења. Донет је један премлаћени друг с преслушања, а одмах затим дошао је Космајац још с једним дебелим агентом да ћелију „визитира“. Пијани Космајац ударао је лево и десно, махао закрвављених очију револвером, псовао и рикао. Брадате сенке биле су ужаснуте, још су бридели ударци, а премлаћени у кућу био је весник за још много теже злоставе.

Нисам могао ни тренути. У дну себе волео бих да је то био само сан, ружан сан. Разданило се. Брадате сенке добиле су свој људски лик, ја се за једну ноћ више приближио њиховој стварности. Били су разних професија са разним „кривицама“. Један је лежао већ дуже од месец дана, а још није био саслушан. Суседи су га доставили полицији да је слушао недопуштене вести на радиу. Други осумњичени као комунисти или њихови помоћници. Трећи због неких неисправности у легитимацијама, покупљени за време полицијских рација. Неки се чуде својој злој судбини, доведени су „без разлога“. Пада ми у очи један јако бледи младић — столар. Њему су другови обраћали нарочиту пажњу јер је доведен с Бањице. Он је причао о собама смрти и како је од великог броја другова одведених на стрељање он преостао. Његови слушаоци живнули су када је почео причати о пакетима. На Бањици се примају пакети, а у специјалној полицији влада паклена, уништавајућа глад. Глад која је јача од смрти. Када се поменуше пакети проструја нешто врло живо кроз људе пожутеле у светлости ћелије. Прождирала су се сладокусно описивања садржине пакета, с великом куварском вештином обрађивао се кроз приче јеловник. Сваки је убацивао своје жеље и снове. Сваки је уносио у приче о јелу сећања на домаће трпезе и кафане. Када је храна донета, једва сам могао да је окусим толико ми је била бљутова. Другови из ћелије напротив халапљиво су је прождирали, дискутујући живо о „додатку“, борећи се за додатак дивље, сурово као да у њему стоји велико питање живота „бити или не бити“.

Лагано сам долазио до свести о том „чардаку ни на небу ни на земљи“ београдске специјалне полиције. Дакле, то је та кућа за коју су се везивали они стихови из народне песме о Старцу Вујадину: „Онде ће вас бити и мучити, пребијати и ноге и руке.“ Ту је престало да куца срце под батинама многим јаким и снажним карактерима, ту су се одваљивали бубрези, упропашћавала плућа многим поштеним борцима. Ту су они светли гробови Змајевих револуционарних кадрова који су се смењивали један за другим кроз нова поколења, која су знала за ова паклена мучилишта па ипак нису сустајала у борби. Лежим над мучилиштем одакле се када се прислони ухо на под чују тупи ударци и јауци. Пролазе ми кроз главу описивања мукa, батињања с мотком, корбачем, воловском жилом, ударања игли под нокте, стављања врелих јаја под мишке. Сетих се вађења усијаног гвожђа из вреле воде за време цара Душана, набијања на коље за време Турака, тортуре над богумилима. Муке као метод саслушања и слеђења у београдској специјалној полицији наслеђа су свих оних дивљачких тортуре које су измишљале и заводиле тиранске власти у борби с народом. Жртве су издисале на кољу и под ударцима мотке, али народ није савладан. Јечи поред мене онај кога су синоћ доле испребијали. Његово јечање је више угушивање бола, више шкргут зуба.

Људи се раскомоћују, загледају пажљиво у свој веш. Покаткад пукне под прстима и блажено задовољство сине на лицу. Ваш извире из пода ћелије, расплођава се и пали кожу притвореницима. То је ситни не-сносни непријатељ с којим се води борба, а који се никако не може прстима уништити. Таман се веш и оде-ло очисте, па опет свраб. По неко изнемогне у тој борби и сасвим се запусте. Мили му ваш по коси, уши-ма, за вратом. И кожа му постане тврда, неосетљива. Узалуд његова околина буљи очи, прсти се жустро устремљују на рубове. Постоје расадници који немар-но пуштају животињице да живе и да се плоде. А ваш је тако гадна, тако одвратна. Човек губи у своме до-стојанству кад је осети на својој кожи. Осрамоћен је,

понижен. И њено подмукло, љуто пецкање напада нерве. Кроз цело моје тамновање, она ће ми бити веран пратилац. Видећу је у разним фелама, могуће у свим њеним врстама.

У први сумрак ћелија почиње да се нервира и узбуђује. Приближује се час кад мучилишта ступају у дејства. Разлегне се звук звонца у ходнику и жандарм прозива. Пође млад, здрав, снажан организам, а врати се кљакав, богаљ. Завлада сумор у ћелији, погну се главе и напрегнуто послушкује. Они који су дуго у ћелији очекују и са жељом и са зебњом своје име. Свима су нерви у грозници, свима пулс бије појачано. Раздаљина између звонца дуга је. Чује се повратак прозваног у своју ћелију и према његовом ходу расуђује какво је било саслушање. Једно вече дошао је жандарм и позвао младића столара да се спреми. Беше то леп младић, отресит, дани у затвору нису га били много срушили. Из очију му је блистала унутрашња честитост. Када је полазио рекао је друговима да га освете над оним који га је потказао. Полазио је, свестан да иде у смрт. Управа града са свим својим ужасима, тортурама, била је тек улазна етапа, чистилиште за бањички пакао. Његов последњи поглед обратио се мени. Као да је био уверен да ћу ја некад исписати документ о бањичким жртвама. Његов поглед није значио само праштање од мене. Он је ишао изнад мене даље у мноштво. То је било праштање с борбом народа и са оним мученицима борцима који издахнуше овде у светлим гробовима мансарде Управе града.

*

Петого или шестого дана дошао је жандарм наредник и наредио да се ћелија број 13 испразни. Пресељен сам са још двојицом у суседну ћелију бр. 12. Ћелија нешто већа, али с већим бројем притвореника. Наилазим на једног познаника, младог инжењера. Поред мене лежи један радник борац из времена обзнане, доведен у гестапо због тога што га је неко оптужио да је купио нове ципеле да би ишао у шуму. Сprovedен је из гестапоа у специјалну полицију да „прого-

вори. Недалеко од нас лежи болестан Босанац кога су недавно страховито намучили и премлатили тако да је више од 15 дана лежао у несвести. Ту је један ћутљиви обућар из околине Врања, неколико похватаних партизана, два матуранта која су већ прошла кроз шибу, једно паметно сељаче коме су у гестапоу ломили и гњечили прсте међу вратима. Један чиновник пореске управе који је некад изводио варијететске продукције у београдским биоскопима. Пали су ми у очи двојица које су жандарми употребљавали за порцијаше. Један је био дечко јако црнпураст, други нешто старији, одрасли Црногорац. Дечку боравак у специјалној полицији није био првина. Враћен је у њу пошто је негде у Младеновцу препознат и пријављен од стране ранијег познаника из ћелије. Обојица су били осумњичени ради саботаже, паљења камиона у Београду.

Стоји над Београдом мансарда Управе града, као да је у ваздуху, откинута од земљиног тла. Доле промичу пролазници журно на радове или са зембилом у руци, чини се као да су пет хиљада метара удаљени. До нас допиру слабо вести из града. Нови становници ћелије обично више дана ћуте, преплашени због своје ситуације а и неповерљиви према новој околини. Понешто сазнамо од жандарма. Понеко од њих поткупљен, понеко то ради из сажаљења. У понашању с притвореницима разликовали су се од агената. Пера „Лулаш“ показивао ми је новине када сам пролазио у клозет. Ђоковић ми је каткад добацио нешто хране. А неки Васе жандарм уносио је и мало смеха у овај скроман, забачен трагичан кутак света. Била је то читава лакрдија када је он тражио или раздавао веш, сав упетљан у административну процедуру коју је хтео да изводи до крајњих ситница.

Порески чиновник ми је описивао дело због кога је допао затвора. Двојица колега у његовом надлештву ухапшена су због тога што су читали партизанске летке. Као одан друг он је за њих скупљао потписе надлештву, који су имали да докажу да ухапшени нису криви и да су као чиновници исправни. Полиција није волела да јој неко ставља сметње када она некога

узме на нишан. Потписивање петиција значило је код ње приговор њеном сувереном раду, њеној самовољи. Једнога јутра пробудио се видно нерасположен. Причао ми је да је сањао неку жену и дете а кад њих сања мора му се тога дана догодити несрећа. Убеђивао сам га у глупост сујеверја, тумачио сам му да је то сан због тога што он ишчекује саслушање и да се плаши да на саслушању не прође зло као и многи други. Увече зазвонило је звоно и он је позват доле у канцеларију. Остао је на саслушању дуго, два или три сата очекивали смо га с нестрпљењем. Око 10 часова разлегао се јаук у ходнику и псовка агената. Жандарм је утрчао у собу и позвао двојицу да му помогну. Унели су бившег атлетичара испребијаних ногу. Зној је киптио с њега, с његовог лица и са стопала цурила је крв. Ужасни болови грчили су његово лице и сваки покрет тела наносио му је још жешћи бол. Тукли су га доле безбројним ударцима корбачем по табанима, разблаживали му рањаве ноге у буровој води и опет тукли бацајући га на зидове, трескајући га полу-несвесног о под. Упорно није хтео да потпише спремљено саслушање које му је иследник већ пре његовог доласка исписао, а у коме сам себе оптужује да је учествовао на илегалним састанцима на којима су се спремали атентати против окупационих власти. Теретили су га и његова два друга који су пре њега такође страховито измлаћена. Морао је са рањавим стопалама да се успне уз степенице док су га агенти тукли успут по отвореним ранама, мували га у ребра и убацили у ходник као врећу. Иследник му је рекао да ће га те ноћи опет позвати. Лежао је знојећи се и тешко дишући док су му другови мокрим облогама обавијали ноге. У кућу је плакао прота Исаковић из околине Аранђеловца коме је било преко 60 година. Њега су већ прве немачке трупе на доставу биле затвориле и хтеле стрелјати. Избавио се намучен, вратио се у село па су га опет љотићевци послали у специјалну полицију.

Прошло је неколико дана и атлетичара нису поново дозивали. Но једнога јутра он се опет пробудио зловољан. Причао ми је да су се опет у сну појавили

иста жена и дете. Покушао сам да шалама растерам та зла предосећања. По подне позвали су га доле. Није се дуго задржао и вратио се сав расположен, задовољан. Иследник му је дао цигарете, извињавао се за батине, рекао му је да су она двојица повукла своје оптужбе, да је полиција потпуно уверена да он није крив и да ће га за два три дана пустити на слободу чим га ране на ногама прођу. Потписао је саслушање онако како је он хтео са изричитом изјавом да до њега нема никакве кривице. Шалили смо се на његов рачун, а нарочито на рачун његовог сна. Увече ступио је жандарм у ћелију и прочитао га за Бањицу. Доцније када сам и сам дошао на Бањицу сазнао сам да је стрељан. Одвели су и она два матуранта, и оно паметно сељаче које интелигенцијом, образовањем и финоћом понашања домашало, па и премашало грађанског интелектуалца његовог узраста. И он је такође стрељан. Ишчупан већ с једног стрељања на селу у последњем моменту, он је после мучења у гестапоу бачен у Управу града. Са Бањице је био пуштен па опет поштанском картом позват поново у гестапо. Породица га је наговорила да пође, а могао се дохватити шуме.

Премлатише једног банкарског службеника, кривог што је нешто ружно рекао о неком адвокату Љотићевцу из Западне Србије који је тада постао наједном виђена личност. И онај обућар из околине Врања дође изубијан са саслушања. Њега је иследник Павловић тукао корбачем, а Космајац га је неколико пута боксовао својом касапском песницом по глави. Потписао је саслушање и послат је на Бањицу. Млатише и једног адвокатског приправника који издржа батине с пркосом према боловима. Долазили су многи. Један стари сељак из Дучина изненадио ме је својом интелигенцијом, а још више својим здравим расуђивањем у свима политичким питањима и својим напредним духом. Тај сељак је мислио својом главом, а изгледао је да му је ум наоружан социјалистичком литературом. С филозовском мирноћом подносио је тегобе мансарде.

Све се јасније показивало да ће зима 1941 бити сурово хладна. Вести о жестоким борбама партизанских одреда с народним издајницама допирали су и до нас који смо висили над стварношћу. Пристизали су први ухваћени партизани из Звишког одреда. Једнога дана упаде код нас младић на коме се у пуној светлости видело да долази право из шуме и из борбе. Његова појава одударала је од осталих притвореника у ћелији. Опаљено лице зрачило је динамиком још свежје борбе. Свежина младости и замах бујног темперамента доносио је дах наших пољана и шума. Међу утучене, поражене, физички и духовно премлаћене људе младић се осећао као да је депласиран. Ухватили су орлића када је размахнуо крилима. Његов улаз је био буран, гласан, ту где се мора шапутати и пузати на поломљеним ногама. Став му је био искрен ту где око полицајца вреба не само кроз решетке већ и кроз зидове. Може бити због тога што ме је његова појава освежила што је с њим дах шума потресао мучну атмосферу ћелије, а он тај утисак осетио, сео је одмах крај мене и не знајући ме рекао ми: „Друже, ти си ми симпатичан“. Провео је два до три дана у ћелији, причао ми је како је с другарицом команданта Звишког одреда Вељка Дугошевића ухваћен негде у селу на тавану, опокољен, и с детињим љубопитством питао ме: „Туку ли много овде?“. Нису га тукли, одвели су га на Бањицу и када је полазио топло се поздравио. И дуго његов поглед лебдео је нада мном, ишао је шумама тамо где је његов млади живот засветлео као запаљени луч. Стрељан је на Бањици. За њим пристизаху и други. Отворише се врата и уђе старији партизан, пола у војничком, пола у цивилу, са цвикерима. Интелектуалац. Намах је придобио за се целу ћелију јер је у рукама имао два хлеба. Одмах је хлеб поделио и унеколико била је утољена глад код људи која је све потмулије подгризала већ увелико исцрпљене организме. Почео је да прича своје доживљаје у партизанским борбама, да испитује редом ко је због чега дошао у ћелију. Нисам му се јавио док није дошао до мене. Кликнуо је од изнена-

ђења када ме је угледао. Био је то мој стари знанац, Илија Петровић професор из Пожаревца, књижевник, редактор енглеско-српског речника. Био је то интелектуалац авантуристичког духа од ране младости. Прилично особењак. Неко чудно једињење од патријархалности и револуционарне крви. С једне стране чврстим узама везан за породицу и за дом, с друге стране пасионирано бацањ неким унутрашњим силама у љуте борбе. Он је већ једном био овде на мансарди под батилама и није могао наћи склад између своје борбене фантазије и сурове стварности борбе. Но када је партизанска борба планула, полетео је и он у шуму. Напустио је жену и децу, па и ако тешко кратковид, узео пушку. У расулу Звишког одреда доспео је са једним од командира инжењером Драшкоцијем до Жагубице. Ту је упао у клопку дојучерашњих савезника официра Драже Михаиловића, који су га заједно с Драшкоцијем предали директно у руке немачкој окупаторској власти.

Једног дана у ћелију упаде један људски скелет. Било је право чудо како тај скелет хода, како се држи на ногама. Видело се да су тешке злоставе и дуга глад исцрпили његов организам. Још су само очи зуриле, заправо хтеле да продуже живот телу. Из њих се могло тек назрети да је било некада бујног и снажног духа у овој сада тако аветињски мртвачкој људској сенци. Дошао је у друштву двојице који такођер нису боље изгледали. Жандарм је поступао са скелетом као са старим знанцем. Очевидно је било да је скелет био чест гост, а и због других ствари ретка звер на мансарди. Био је то Бокељац, Ратко Митровић, некадашњи познати борац у омладинским редовима. О њему су кружиле приче на мансарди да је ту затворен већ неколико месеци и да му живот спасава злогласни злочинац шеф истражне службе Бећаревић. Одмах је легао и дуго се није мицао. Причао ми је да је ухваћен у Банату одмах у почетку партизанске борбе, да су га дуго мучили у гестапоу и да су га предали специјалној полицији. Остале су ми само у сећању његове приче о бунару у гестапоу као крвавој јазбини, где ноћу

одјекну револверски пуцњи у мраку, зачују се тупи удари ножа и врисак. Његова два пратиоца, два радника, ћутљива и уморна, одоше то исто вече пут Бањице, пут Јајинаца. Дању и ноћу овај скелет, живи леш, спавао је, а у будном часу халапљиво је јео. Она два младића порцијаша убацивали су порције са извезбаном хитрином и умешношћу. Он их је јео гутајући и устима и очима. Приметно је било да је највећи непријатељ његовог духа била глад. Сазнадох доцније да је „провалник“ и послао у смрт многе другове.

*

Једнога дана ћелија доби свечану посету. У њен мрак међу полумртве, од глади исцрпљене сенке, упадоше људи из друге стварности која је већ била фантазија за оне унутра, људи задригли од хране и пића, сити и бесни. Један брижљиво елегантан, брижљиво испеглан, самоуверен у свом паженом господству, други жустар, нервозан, бесан у лицу и покретима. Први је био Љуба Бабић, посрбљени Немац (Мајзнер), официр у издајничкој Недићевој војсци, други Управник града Београда Драги Јовановић. У довратку љуљала се на ногама једна бледа прилика која ми је личила на дресера коња у паланачким циркусима. Био је то зликовац Бећаревић. На свима њима блистао је израз неког полета, тријумфа. На потамнелим од мржње, подбулим лицима назирали су се крв, злочиначко убиство. Жеђ за крвљу треперила је у њиховим нервима. Витлали су неки зли беси у тим тамним физиономијама које су одударале од светлих одела, као и у прстима који су се немирно грчили у песнице. Ушли су као побеснели вихор. Изгледало ми је да се неће зауставити. Бећаревић се клатио на вратима, клиберио се, а смех му је кривио лице, смех змијски, језив и хладан. Драги Јовановић је показао своју ретку звер Бабићу који је очевидно био задовољан да с висине своје елџанције посматра жртве. „С овим се ја носим годинама. То је друг Ратко Митровић. А знаш ли ти, Ратко, да ти је имењак обешен у Чачку и сад сви мисле да си ти мртав.“ Нису дошли због њега, тражили су Илију Петро-

вића. Бабић је суверено питао Илију да ли га познаје. Илија је хладнокрвно пришао ближе, унео му се сасвим у лице и рекао му да га не познаје. „Ја сам Љуба Бабић, а твоји су ме ученили са сто хиљада динара“. Било је много разметљивости у тим речима, онога поноса мангупа који се уживљавају у криминалне филмове. Напустили су убрзо ћелију и отишли да траже Драшкоција, вероватно да и њему поднесу свој тријумф, своју гордост бораца за спасавање српства. Друга посета иза њих била је посета немачких војника из гестапоа који су хладно званично завиривали у ћелије.

Откидали су се дани новембра и децембра, дани увек једнолики исти, мрачни и крвави. Ујутру јурне ћелија на клозет. Врата су отворена, жандарм пожурује, све у великој журби и хитњи. У једној суседној ћелији душевно оболели или бар тако симулира, једе сапун и погани на под. Лежи се изнемогло у глади међу вашкама, брада и коса расте, зури се кроз мало сукно у крајичак неосетљивог неба и доле у пролазнике који убрзају корак када пролазе поред Управе града. Увече звонце које пара мозак и срце. Јаук у ходнику и стењање у суседним ћелијама. Чујемо ударце чији одјек долази одоздоле, врисак и псовке. И тако из дана у дан, из ноћи у ноћ, виси мансарда и лебди кроз простор и време над мучилиштем.

Дође по неки нови и умири забринуту ћелију. Допреше неки гласови, неке измишљотине, наивне и детињасте у које притвореници почеше безумно да верују. Не треба се више бојати стрељања. Рузвелт је на радију изјавио да ће за сваког Србина отићи неколико стотина немачких глава у Америци. Ћелија мало прену, живахну, коментарисало се на дуго и широко улаз Америке у рат. Иследници су доле ужурбано ридили. Није се дуго чекало на ислеђење као пре. Било је већ прошло месец дана како сам затворен, а да нисам саслушан. Смрад ћелије, гладовање, ваши, много су ме исцрпли. Скелет је лежао поред мене и његова аветињска прилика наговештавала је да и мене може постићи иста судбина. Тим пре што је према мени био изузетан поступак. Много је дана прошло од мог хап-

шења док ми нису дали ћебе и веш. Једно децембарско поподне позвали су и мене на саслушање. Осећао сам несвестицу у глави када ме је агент проводио са мансарде у иследничку канцеларију. Седео је иследник свечан и устурен као неки кнез. Ново одело блистало је на њему као да се спремио на неки банкет. Понудио ме је цигаретом. Давно су ми већ причали другови да је то обичан ритуал Управе града и да после тога могу доћи и мучења. Лице му је било зеленкасто бледо као и свих њих, поглед који се узалудно труди да буде сталожен и спокојан. Осећао се на њему умор од рада, рада с корбачем и жилом. Саслушање је почело. Одмах на среду с друштвеном хроником у „Политици“. Та друштвена хроника бола је много Управи града очи. Не само њој, јер полиција је била, иако на изглед са мостална, оруђе још моћнијих сила. Када сам радио ту хронику упознао сам неколико полиција у Београду: полицију Управе града, двора, генералштаба, патријаршије, окружне команде, личну полицију по па Ко рошца, тајну полицију немачког гестапоа која се још пре тога комбиновала од свих ових набројаних. Осећао сам те разне полиције за својим петама. Осећао сам да је великим делом и наше новинарство у њиховим рукама и да су се њихови пипци разгранали на многе стране. И не само новинарство, већ и културне установе, позориште највише. Нарочито оно што општи непосредно с народом и има утицај на њега. Употребио сам све своје психолошке моћи, сва своја животна искуства да прођем кроз њихове замке. Упознао сам већ био по лицу, по покретима, по боји гласа, по понашању, сваког њиховог агента провокатора. Био је то један исти систем приласка који није био непрозиран за искусног интелектуалца. На универзитету догодио се крвав злочин од стране полиције. Полицијски агенти убили су с предумишљајем студента Мирка Срзентића у сáмом универзитету. Написао сам хронику која се из велике даљине осврнула на тај случај. Полиција је била, као и сваки убица, узнемирена, још с крвавом пеном на устима. Зазвонио је телефон у Министарству трговине и индустрије где сам радио. „Тра-

жи вас један друг“, рекао ми је колега. На телефону је био глас Управе града, глас дебео, дивљи, сав храпав од пића. Позват сам да дођем у Управу града после канцеларијског часа. Тамо ме је дочекао шеф полиције Милан Аћимовић. Његово лице смејало се од љубазности и пристојности. Говорио ми је да је био принуђен да ме позове, јер му је тако наложио управник, због моје хронике о рударима. Хтео сам да уклоним ту његову глуму и рекао сам да ће то пре бити због чланка о догађају на универзитету. Дао ми је за право и наједанпут његово лице које се слатко осмејивало набурило се, позеленело, чело натуштило и поглед добио ону дивљачку оштрину крволока. Из њега је говорио пети кат и мучилиште под њим. Рекао ми је да се управник љути због мог писања, па ако се моје писање не промени мораће се и са мном поступати као што се са овима овде поступа. Отишао сам и продужио писати друштвене хронике као и пре. Дебели рапави глас звао ме је неколико пута преко телефона. Нисам се одазивао. Настала је хајка преко агената провокатора, али без успеха. У Управи града изграђивало се уверење да сам ја нека врло опасна и врло обавештена личност. Преувеличавала се моја улога у револуционарном покрету. Када нису успели да мене скрше, извршили су јуриш на „Политику“. Друштвена хроника је остављена и ја сам изишао из „Политике“.

Сваки независан глас у јавности био је противан полицијама у престоници и „антидржавни“. Иследник се интересовао за мој излаз из „Политике“. Прешао је затим на књижевност, на моја схватања о реализму. Љутио се на моје одговоре који нису наседали његовим триковима. Требало је да полицијску пресуду унапред припремљену сам образложим. Видно се љутио, био нестрпљив и претио ми злоставима. На терет ми је нарочито бацао уређивање „Уметности и критике“. „Сви су ваши сарадници у шуми, сви су комунисти, а кадгод ухватимо каквог комунисту нађемо „Уметност и критику“. Тај лист је био полужванични орган Комунистичке партије. Саслушање је трајало три сата. Био сам страховито преморен. Нарочито још и због тога што сам

у овој гнусној атмосфери морао напрезати све своје интелектуалне моћи и уморне живце, подесити одговор који неће насести замкама иследника. А глава међутим није ни зависила од тих одговора, она је већ била у рукама целата и само потез пера, или реч на телефону и срце би престало куцати у мукама или без мука. На крају дозвоа је агента који је упитно ишчекивао да ли ће ме водити на мучилиште или натраг у ћелију. Одведен сам натраг у ћелију.

*

На католички Божић 25 децембра увече дошао је жандарм наредник, прозвао ме и наредио да се одмах спреим. Знао сам да се иде у логор на Бањици. У ходнику наиђох и на доцента универзитета др. Стевана Ђелинеа. И он је био исцрпљен од ћелије, глади, уз то и од болести. Окупила се група од десетак људи. Доведоше и три жене, једну од њих коју су звали попадијом, а којој су пребили обе ноге у мучилишту морали су донети на рукама. Дођоше и професор Илија Петровић и инжењер Драшкоци. Поставише нас пред канцеларију у којој је гојазан атлетски агент прибрирао наша акта. Из суседне собе чули су се јауци и вика иследника. „Попадија“ је јечала и болове скупљала у шкргут зуба. Врата од иследникове собе су се отворила и угледао сам старог сељака из Дучине босог где цепти пред побеснелим иследником Штерићем који је био злогласан у батинању и мучењу. Из собе су изишла два агента као два вола, љуљајући се немарно на ногама, одлазећи вероватно по свршеном послу на љуту ракију. Одисало је нешто бљутаво и огавно из њиховог глупог, дебелокожног лица, из њиховог лисичјег хода. Какви сјајни карактери, дивни умови и срца, издисали су испод њихове глупе и следе животињске снаге!

Целат нас је позвао унутра и наредио нам да потпишемо решење не читајући. Потписујући успео сам ипак да у магновењу прочитам да се шаљем у логор као истакнути левичар и да имам остати у логору до даље наредбе. Унели су „попадију“ и држали је на рукама док је потписивала. Запахнуо нас је ваздух зим-

ском свежином и оштрином када смо изишли на ули-
 цу. Улица пуста, блокирана жандармима. У камиону
 агенти су причали девојкама о опасностима пута, о атен-
 татима који се ноћу при спроводу дешавају, често су
 прегледали оружје, а између себе стално су говорили о
 малеру који им се тога дана десио. Помињали су да је
 неко од њих рањен у стомак, вајкали се и претили не-
 ком Циганину који је тога дана одведен у логор и кога
 ће управник Вујковић ставити на прву листу за стре-
 љање. Пролазили смо кроз улице Београда и нисам
 знао с које стране смо пришли логору. Отворила су се
 велика врата, стражари су нас окружили и нашли смо
 се у дворишту логора. На вратима је стајао човек неу-
 гледан, осредњег раста, трбушаст, с наочарима. Рекло
 би се какав трговачки путник или архивски чиновник.
 Ја Вујковића, управника логора нисам раније нигде су-
 срео. О њему су ми другови причали страшне приче.
 Био је крволочан полицајац који је из дна душе, фана-
 тички мрзио комунисте. Његова мржња била је погодно
 оружје за реакцију. Она се њоме брутално служила у
 свима моментима када је била угрожена. Само новац
 је успевао да умилостиви ову звер. У првим данима
 окупације извршен је атентат на њега. Зрно му је про-
 било врат, али је бесни организам преболео рану и рана
 је још више разјарила звер. Сваки који је долазио у
 логор био је за њега његов лични крвни непријатељ.
 С великом радозналошћу дочекивао је нове групе, не
 би ли кога препознао од својих старих знанаца. А код
 сваке групе слутио је да се можда у њој налази и ње-
 гов атентатор. Овај верни чувар краља, отаџбине и др-
 жаве већ давно је био у служби гестапоа, агент немач-
 ког фашизма.

Ушли смо у канцеларију код официра страже ради
 података. Иза нас стајао је и он. Поред њега нешто
 у страну држао се постарији човек у војничкој уни-
 форми, хладан као камен, с кључевима у руци. Падала
 ми је у очи његова чељуст и његов пантерски став,
 спреман да се на неког баци на миг господара. Лице
 Вујковићево било је замрачено, поглед скривен иза на-
 очара. Наједном туробно лице засјало је када је угле-

дао Илију Петровића. Велика уста су се развукла показујући зверске зубе. Личио је у том моменту на ајкулу која се смеје кад угледа своју жртву. Кликтао је, обраћао се официру, војницима, агентима који су његов смех пратили понизним услужним смехом. Причао је о Илији, о његовом познанству с њим, како га је „повалио“ на саслушању, па Илија све испричао. Онај стари ропски се грбио пред њим и био је сав као неки његов рефрен, као пратња његовог унутрашњег крвавог бића. Код мене се Вујковић није смејао. Лице му је остало туробно, згрчено, загонетно, поглед само бљештећи мрзак, сакривен иза наочара. Стари га је питао где ће нас преко ноћи сместити, јер одаје у подруму су препуне и тек скоро дезинсектизиране. „Нека преспавају ноћ у ходнику“, хладно и презриво наредио је Вујковић. Љута зимска ноћ, на каменом поду ходника, са slabим ћебадима, у подруму то је био први сусрет са управником Вујковићем. А ипак смо имали среће. Како је која група долазила у логор, пролазила је кроз батрено крштење. Дочекивали су је Вујковић и особље с песницама, ударцима ногу, с пендрецима. Ударци су падали са свих страна по уморним и већ испребијаним људима и женама. У очи нашег доласка једна група била је већ прошла кроз ову шибу. Напити агент отишао је далеко у батинању. Избезумљен од беснила тучао је револвером по глави несрећног Циганина који је ухваћен да помаже партизанима. Револвер је опалио и метак је погодио у стомак агента. Ми смо ступили у ту психозу када је страст за тучом била прошла.

Стари нас није оставио у ходнику, не из неког милосрђа. Било ми је јасно да је он окамењен злочинима. Нешто је режало из његовог лица, очију и чељусти. Највероватније је да је официр коме је споља био препоручен Драшкоци, дао другу наредбу. Уведени смо у собу број 4, такозвану „собу смрти“.

Велика соба у подруму била је препуна. Дуж зидова били су поређани људи на слами. Спавали су увелико, јер је већ било око 11 часова. По соби су се шетала два младића с мотком у руци. За нас који смо долазили из Управе града ваздух у соби није био необи-

чан. Нису били необични ни ови људи, који су се у сну жестоко челали, обрасли у длакама. Саживели смо се већ са смрадом кибли и непраног тела. Када смо ушли људи су подигли главе, настао је шапат, жамор. Свршена на време дизала се прилика старијег човека, који је под ноћном капицом љутито наређивао да се спава. То је био Лаза Бајчевић, металски радник старешина собе смрти. Довлачили су се до нас људи љубопитљиви за догађаје споља. Нарочито наши познаници из Ћелија Управе града. Појавила се и чупава, бојемска глава новинара и књижевника Душана Јерковића. Сви су живели још под утиском страха преживелог. Дакле, све наде Ћелије бр. 12 биле су илузорне. Соба у којој ноћимо прву ноћ у логору претрпела је пре неколико дана тешку катастрофу. Стрељано је око 200 људи и то највећи део из ове собе. Сви који се у њој сада налазе нове су жртве. Лаза Бајчевић, који је преживео катастрофу причао ми је о поласку у смрт мога старог знанца лекара Петра Драговића. Вујковић је долазио да прочита листу за стрељање. Око њега су стала два немачка војника с пушкама на готовс. Као бесна звер полетео је на Драговића, зато што се овај није одмах одазвао. Доживљај је био страشان, жесток и соба је боловала још од присутних визија смрти. Наша група, захваљујући вашим које смо донели из специјалне полиције није остала у соби број 4. Одвели су нас у једну собу, опет у подруму, где су нас помешали с новодошавшим робијашима, криминалцима из Сремске Митровице. Било их је око 60 људи, углавном с тешким греховима на души. Неко је убио оца, брата, неко супарника, неко је силовао своју кћер, неко вршио фалсификате, проневере. Провели су више година на робији и довели су их у логор. Наредили су нам да се свучемо и да дамо одело, веш и ћебад у дезинсекцију. Хладан зимски дан 1941 године пролазио нам је кроз кости. Цептали смо у неким крпама од жандармских одела које су нам дали да покријемо нага тела.

Покренули су нас увече трком из подрума на међуспрат. Жандарми су викали за нама, падали су ударци. Ујурили су нас у једну од великих неложених ка-

сарнских соба, оштећене таванице од бомбардовања, у собу број 36. Соба је могла примити више од 200 људи, а нас је било око 70. Осећало се да дуго нису живели људи у њој. Била је хладнија од леденице. Напољу време страшно, „незапамћено“, зиме 1941. Ја, Илија Петровић, Ђелинео, Драшкоци, кројач Жарко из Бајине Баште имали смо неку ћебад. Моја су била лака, летња. Робијаши, криминалци из Сремске Митровице нису имали никаква. Они који су били полегали на под, брзо су устајали с њега. Удови су се кочили, дах се ледио. Ноћ је претила голаћима бритким оштрицама мрза. Наша група приљубила се један уз другог под зимским капутима и покривачима. Али око се није могло заклопити. Људи су се кретали као сенке један за другим, један поред другог. Најпре полако, затим све журније, док се није прешло у трк. Соба је тутњала под ударцима ногу, кроз прашину која се с пода дизала људи су добијали обличја фантома, визија. Чинило ми се да се као нека легија удаљује путевима смрзнутим, незнатно куд, па затим из брзог окрета опет наваљује на нас, као да ће нас у неком лудом налету смождити, скрхати. Соба се таласала, бубњала, прах се димио, маглио се, фантоми постајали сићушни, па затим горостасни, лудачки трк све валовитији. У соби није било кибле. Људи су мокрили кроз решетке прозора, вршили нужду у шешире. Стражари напоље љутили су се због великог шума у соби; дежурни је улетао бесан и разјарено псовао. Хладноћа је секла и под покривачима мрзла удове. Изгледало је да ноћ неће никада престати. Тако ми је било кад сам као дечак с мајком 1915 године запао једне ноћи у снежне путеве планине Трешњевика при повлачењу на Јадранско Море. Остали смо сами у пустој ноћи, око нас ни живе душе, па ми се причињавало да завијају вуци у даљини. Прошли смо крај леша војника који је лежао у снегу хладних стаклених очију. А пут дуг, бескрајан, планина суморна у пустињи и самоћи.

Свануло је, дан није тако несносан као ноћ, када се сан подмукло удружи с мразом. Помодрели криминалци који никако нису могли да схвате због чега су у ло-

гору на Бањици, долазили су к себи. Жиг робије уједначио је њихове физиономије. Било је нечег немирног, болешљивог у њиховим очима, сенке просуте крви и просуте савести на њиховом лицу. Чинило ми се оно неколико дана, што сам био с њима, да постоји нешто деформисано у њима, да њихов лични живот нема равнотеже да се нешто одронило дубоко у њиховој психи. Као да су хтели рећи: „Видиш, ми нисмо више људи“. Према нашој групи, убаченој међу, њих имали су обзира. Није падала ни груба, ни ружна реч. Изгледали су ми покаткад као душевни болесници, замишљени и наднети над пукотином свога живота. Оно што их је чинило дружевним међу собом, мислим да су били почињени преступи и злочини, о којима су волели да ћуте или су можда већ одавно о свему томе међусобно испричали и откајали.

У подне звали су нас на ручак на мало чорбе и комадић проје за цео дан. Извођени су из других соба, гурани, мувани; пендрек је пуцао по глави. Један од цивила залетао се с нарочитом жестином на притворенике, шамарао, грувао песницама. Веровао сам да је нека власт. Обавестили су ме да је и он притвореник, да је шофер Управе града и да је због неке крађе дотеран овде. Старешина је неке собе у подруму, а логорска полиција га као птицу из свога јата употребљава за помоћног органа. На дељењу хране, познато ми лице. Лице се изненади, болно се осмехну, па захвати дубље кутлачом. Био је то администратор „Уметности и критике“, брат књижевника Јована Поповића.

Поподне жандарм тамничар нареди да заузмемо (ми „криминалци“) пола собе и да по цену главе не прелазимо на другу половину. Улазили су нови људи у грађанском и сељачком одећу с бисагама и пакетима. На лицу им се исписивао страх, неизвесност, тешка нелагодност што су запали у ову ситуацију. Били су то махом грађани и домаћини из Краљева, његове околине и Врњаца. Нешто партизана међу њима. Њих је жандарм упозорио да су људи с оне стране собе врло опасни, све сам зликовац и комуниста, па ако хоће да сачувају главу никако да се не мешају са њима. Дочекало

нас је хладно неповерење када смо им прилазили. А нарочито кад се појавише хлебови, месо, кајмак, сланина. За прегладнеле људе недостижан сан, стварност чаробне фантазије. Идемо болно покрај ових трпеза; поглед, онај стакласти поглед гладнога откида се од људи и пада на хлеб. Изнурени, дрхтаво бледи, стојимо пред ситим људима, покушавамо на све могуће начине да сломијемо њихово неповерење, а тајна мисао нас гризе, пече, срамоти како доћи до комадића хлеба. Побеђује понос, враћам се међу криминалце. У соби је топлије. Простреше нешто сламе која западе и у ову другу прокажену половину собе. Сутрадан неповерење се нешто открави, У врњачкој групи било је интелектуалаца, лекара, адвоката трговаца; у краљевачкој отреситих сељака, усто неколико младића партизана. Немци су их скупили по разним пријавама, похватили на улицама, код попаљених кућа, и дотерали их у логор. Били су то углавном људи који су се противили некадашњим диктаторским режимима, јерезама и јенесамата, агитовали или гласали за опозицију. Све што је иоле мислило својом главом у Србији, све што је било честито и карактерно у граду и на селу, било је изложено хајци недићеваца, љотићеваца, дражиноваца, бандама разбојника и пљачкаша, помагача и извршних органа фашистичких окупатора. Сељаци су ми причали о великим погромима у Краљеву, како су им домови опљачани и попаљени. Дође и једна група Чачана са судијом Ђоком Поповићем (из земљорадничке странке), апотекарем и занатлијама. На њима се видало да су преживели црне дане крвавог терора. Причали су ми о страшним чачанским затворима у које су улетали пијани крволочни четници и тукли до изнемоглости, одвајањима за смрт, о поласку другова на стрељање. Дође једна група партизана и помагача партизана из Пожаревца и околине, и њихове приче донеше дубоке трагове крви и смрти. Са свих страна Србије пристижу гласови о мучењу народа. Тамо, четници батинају (сто батина издржа учитељица и не писну, причају ми сељаци), тамо ножем кољу, тамо силују, тамо односе девојачку спрему. Витлају разбојници по Србији с кр-

стом и ножем у руци, пустили су косе и браде, зажарили очима на невиност, задригли у јелу и пићу, уништавају нашу вредну и дивну младост. Немачки тенкови и ависни стоје иза њихових злочина. Мрак, паклени мрак спустио се над Србијом. Само светли у шумама. Партизански одреди одољевају жилаво надмоћној опреми окупатора. Повлаче се у шуме Санџака и Босне и тамо се спремају осветници.

*

Логор на Бањици се пуни. Пристиже свакодневно хиљада људи из свих крајева Србије. Вујковић с полицијом бесно улеће у доње собе и песницама грува оне на које прво наиђе. Били су то дани када је полиција, а с њом и сва реакција отворено и прикривено фашистичка, веровала да ће Немци још за кратко време свршити са Совјетском Русијом и да је партизанска борба доживела коначан слом. Полиција је могла сада да искаси гнев и освету и на оним људима које је некад морала трпети. Могло се несметано вратити у средње-вековно доба када се бичевало на тргу. Бити сила над силама, власт над влашћу, господ бог на земљи, данашњи сан је српске полиције. Полиција је и пре вршила појединачне злочине, само тајом, на миг, уз припомоћ, скривено саучесништво и високих државних фактора и моћних магната чаршије. Члан кварта Соколовић некада је вршио насиља и зулуме у своме реону; нико му није могао ништа ни штампа, ни скупштина, јер је уживао високу заштиту Александра Карађорђевића. Понеко је скочио с четвртог спрата Управе града или је тајанствени леш запловио Дунавом. Расла је моћ полиције кроз крв и злочине. Ко су Вујковић, Драги Јовановић, Бећаревић ако не миљеници двора, генералштаба и крупне београдске буржоазије. Они су их створили ради своје заштите, подигли их, надували њихову моћ, потстакли и развили њихове бесове. Вујковић је знао противнике династијских и диктаторских режима у прсте, а ко је омогућио, финансирао, обогатио то знање?

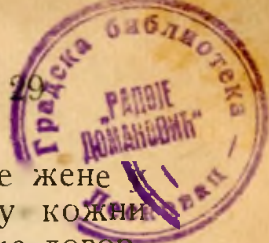
Војска и полиција били су темељи реакционарних режима у Србији. Рађали су Вујковиће, Јовановиће, Бећаревиће, Грујичиће, Недиће, Драже Михаиловиће, народне издајце. Сетих се мога служења у војсци. Кроз девет месеци војничке обуке само терор. Сва моја личност, сав мој унутрашњи живот био је у рукама једног глупог, балавог потпоручника. „Морам да у теби убијем интелигенцију“, викао ми је јаросно. Девет месеци војне обуке били су за мене девет месеци мука. Успоставило се на крају да је потпоручник боловао од сифилиса, да је за време обуке трајао најтежи процес његове парализе и да је своју душевну болест испољавао кроз дисциплинске прописе и све оне методе војничког васпитања које му је ондашња војска допуштала. Он је с четком за рибање чистио нокте обичним војницима. Крв је лила, он је и даље чистио оштром, грубом четком, скидао кожу с прстију, немилице тукао несрећне људе. И не само он. Када сам пролазио кроз вежбе, свуда су пљуштали шамари око мене. Као полицајац у грађанству, тако је и официр хтео да буде господ бот у војсци, господ бог грубе дивље силе, батина и злочина. Са таквих недара израстао је покрет Драже Михаиловића.

Врило је у соби као у кошници. Али због тога су пљуштали ударци, нарочито када се излазило на ручак. Један жандарм атлетски развијен, с војвођанским нагласцима у говору нарочито је био у томе ревностан. Звали су га Лала. То ће бити најтежи и најлуђи тамничар у логору. У соби је већ више од 200 људи, страшно је загушљиво, а сељаци ни за живу главу не отварају прозоре. Лекар покатакд улети и дрекне да смрди унутра као у клозету. Професор Илија Петровић оштро се објашњава са сељацима око прозора. Пакети стижу, опорављамо се од глади. Покатакд се на вратима појави Немац малог раста, закржљалог дечачког изгледа, оштро, мрко и напућено нас мери. Једанпут нас посети и Драги Јовановић, елегантан и охол у пратњи једног војводе са црном густом брадом. То је био војвода Кораћ, злогласни зликовац из Ужица, који је у својој канцеларији поред иконе држао револвер и корбач.

Одржа говор, поче да испитује дечаке да ли знају „Оче наш“ и обећа оним Ужичанима који Оче наш знају да ће их пустити кући. Код крагујевачких, чачанских и врњачких грађана и сељака наста велико узнемирење. Чуло се да ће велики број бити послат у своја окружна места, да је Бањички логор претрпан и да тражи одлива. Ухвати их неко лудо нестрпљење, грозница ишчекивања. Јануар је већ био прошао, зимска хладноћа нас је шибала нарочито с пода. Ујутру су нас пуштали у клозете и док се соба чистила могли смо се неколико минута шетати у ходнику. Непосредни суседи су нам такозвани масони, похапшени интелектуалци из грађанских редова, професори универзитета, књижевници, новинари, лекари. Сусретох ту много познаника. Имали су повољнији режим, кревете са сламарицама, ћебадима, и слободније кретање без жандармског терора. Могли су читати књиге и писати.

Узалуд смо били дезинсектизирани, нови људи доцели су нам своје вашке. Слама се пунила, а у њој се ~~љуба~~ Гад великом брзином размножавао. Једнога дана прошла је и немачка лекарска комисија, хватала вашке у кошуљама притвореника и загледала у њихове врсте. Доктор Пијаде нас одби од „масонске“ собе да не донесемо заразу, пегавац. Беше у нашој близини неки агент Мате, дотеран у логор ко зна из каквог разлога, старији човек који је често посећивао ракицинице. Није добијао преобуке, па су вашке гмизале по њему. Узалуд се прегледавало више пута дневно, код сваког новог прегледа нашло се по неколико вашију у вешу.

Оног старог полицајца што се онако шакалски церио када смо дошли у логор нисам дуго виђао. Једном се појави на вратима, хладно службено прочита списак, ледени израз лица оста непомичан, само је нека зла животиња режала увек из његових очију. То је био Милан тамничар из подземља, десна рука Вујковићу. На мене је увек његова појава остављала дубок утисак. Јављао ми се преко његове хладне, мрске окрутности лик оног возиоца душа из „Божанствене комедије“ или лик неког суровог Шекспировог целата који без трунке људске осећајности уводи људе на мучили-

вреји, јер су се виђале међу њима и елегантне жене у бундама. После њиховог одласка остајали су кожни кофери с накитима и драгоценостима, на које је логорска полиција налетела као јато грабљивих птица.

Жандарм је скакао око мене као на федерима када смо улазили у Вујковићеву канцеларију. Био је као опчињен у страхопоштовању и покорности, као да се налази у служби каквог источњачког владоца. Вујковић је стајао крај стола, мрачан, суморан, сав у пози власти која злоставља и убија. Прићох ближе столу, али он ме заповедничким гестом удаљи у кут собе иза врата. У том гесту испољавао се неки излив гађења, презирања, дубоке мржње која се отреса човека као досадног, несносног инсекта. Прочитао ми је акт Управе града у коме се тражи да се од мене узме реч како познајем неку наставницу којој сам ја потписивао наводно менице или она мени, и где се она сада налази, јер је комунисткиња и ја морам знати где се она крије. Одговорио сам да ја ту наставницу слабо познајем, да нити је она потписивала мени менице, нити ја њој и да не могу знати где је она, јер сам већ три месеца у затвору. Изгледа да су моји разлози убедили Вујковића, јер је застао замишљен и није реагирао на моје изјаве. Наравно грубо ми је говорио да сам комуниста, викао је да сам тровач омладине и да ћу и ја овде у логору скончати као и многи други. Изненадио се када је чуо да сам на међуспрату у соби 36. „Теби је место доле у подруму, међу твојим друговима разбојницима“, добацио ми је позеленео од беса. Поглед му је био подивљао испод наочара, крвав, злостутан. Жандарм који ме је довео у канцеларију ухватио је тај поглед и спроводећи ме натраг у собу обигравао стално око мене, гледајући с које стране ће да ме муне. Дуго после тога тај жандарм ме је у свакој прилици дочекивао с мржњом и трудио се да ме дохвати пендреком.

Дошли су Немци са списковима, па опет Вујковић с другим списковима. А пре тога чиновници из специјалне полиције вршили су нека саслушања људи из унутрашњости. Саслушања брза и кратка, заправо ви-

ђења, препознавања. Онај који им је изгледао отреситији добио је по неколико удараца штапом по ногама, рукама и глави. Бележили су нешто на писаћим машинама стављали знакове. На основу оваквих саслушања прављени су спискови. Немци су прочитали спискове, стотину људи одвели до Топовских шупа, па их сутрадан опет вратили. Том приликом препознат је брат Милована Ђиласа који се скривао под туђим именом страховито претучен и бачен у самицу. По Вујковићевом списку одвајани су људи у горње собе. Показало се да су и ту постојали различити спискови, једни за повратак у среска места, други за концентрационе логоре у Немачку. Криминалци су још у јануару спуштени у подрум. Скупили су и нас остатак, повели су нас у једну собу на горњем спрату, прокишњавало је, па су нас опет вратили на међуспрат, најпре у собу бр. 37 па одмах затим у собу 38. Ту је било много партизана из Звишког одреда и сељака Влаха.

Соба бр. 38 гледала је на супротну страну улаза. Били смо лишени могућности да посматрамо ~~ко~~ ^{улаз} и ко излази из логора. Друге собе могли смо видети у шетњи и то само поједине. И састав собе био је разноврстан, несложен. Често су искрсавали ситни сукоби око хране, око крађа, око личних увреда. Собни старешина, адвокат из источне Србије није умео да влада својим народом. Био је исувише властољубив, и у овим тешким околностима раздражљиво сујетан. Звао је власт често за ситнице да прави ред у соби. Пакети су стизали, али је било много гладних који нису добијали споља храну. Нарочито су страдали они партизани, који су доспели у партизанске одреде из Срема, Славоније и Босне. Глад их је морила, прождирала и мало помоћи које смо им указивали једва их је одржавало у животу. И жудња за цигаретом обарала је људе. Било је неких који су код пуштања у клозет јурили у пљуваонице не би ли из њих извукли пикавце које су „масони“ тамо бацали. Један постарији Банаћанин, сељак газда, чепркао је по ђубрету и тражио кости од пилића, бачених после утрошених пакета. А када дођу пакети, они који их нису добијали тужно су корачали

по соби. Најгоре су пролазили они који су имали понос у себи и глад гушили у самоћи. Сремац, дошао је висок и снажан, здрав из шуме. Глас му је био свеж и звучан, баритон мушки. Из дана у дан снага је опадала, поглед се замућивао, глас постајао некако раздражљив, пискав. Ум се мрачио од глади која га је била докопала у своје вампирске канџе, сисала му крв и животне сокове. Говорио је без воље, у уздигнутом узрујаном тону, као да држи беседе на скупу. Пао је једном као проштац у несвест и однет у амбуланту. Појави се епидемија ангине у соби. Разболесмо се Ђелинео и ја. Иако смо имали тешке и високе температуре морали смо остати у соби. У амбуланту могло се ићи само по дозволи управника Вујковића. Вујковић је био и врховни лекар за болеснике, а по његовим речима амбуланта није постојала за партизане и комунисте. Сељаци су нас лечили машћу, трљали нам вратне жиле, а морали смо у врућици стајати и лежати наги у соби код отворених прозора, код жестоке зимске ступице јер се баш у то време опет вршила дезинсекција.

- *

Ретко нас изводе на ваздух. Нешто се замрачивало, згушњавало у атмосфери логора. По ходницима тајанственост, ћутање. Предосећали смо да последњи пут излазимо у шетњу. Кружили смо петнаест минута испред соба смрти. На једном окну угледах главу Душана Јерковића, на другом Илије Петровића. Поглед Илије Петровића био је жив, али такав као да је хтео још једном последњи пут да ме види. Насташе зли дани у логору. Агенти су често улетали у собу, батинали за најмању ситницу. Тамничари су као без душе ударали пендреком по руци, крвавили дланове, Вујковић нас посети само једном да пита да ли има вашију. Био је у пратњи једног младог човека, озбиљног, суморног, свога помоћника Одовића. У ходнику сретох уплахиреног др. Пијада. Рече ми у поверењу да су стотине Јевреја одведени на стрељање. Тог истог дана увече појавише се два агента са списком у нашој соби. Нисмо били тада много свесни процедуре прикупљања

за стрељање. Људи које су прозвали нису били из наше собе. Изведоше само оног старог Банаћанина који је скупљао кости на ђубришту. Посетише и друге собе на горњем спрату. Ослушкивали смо њихов ход и жамор који је настајао после њиховог силаска низ степенице. Опет лупаше на вратима соба, па се разлегло жауци у ходнику. Неког су крваво тукли, покривали његова запомања новим ударцима. Разабрали смо само да се тај није одмах на прозив одазвао. Ноћ је прошла узнемирено у ишчекивању. Нађосмо Пијада и рече нам да је око 200 људи одведено на стрељање. Опет насташе још жешћа, дуђа батинања по собама. Агенти, жандарми ходили су као разјарене звери по ходницима. Комунисти су убили агента Космајца. Какав страшан злочин? Треба их све уништити до последњег. И опет одвојише преко стотине за стрељање. Ту ноћ жандарми отворише реско врата наше собе. У вратима је стајао тамничар Милан са својим полугласним звиждуком. Наредише нам да спремимо све ствари и одмах да пођемо. И то журно док си лупио до о длан. Силазили смо степеницама у подрум. Тетива мрачна предосећања обесила су нам се о ноге. Изгледало нам је да се спуштамо у неки бунар, пун гадних, отровних и смртоносних животиња. Спуштамо се низ степенице као у своју сопствену костурницу. Један жандарм осећа наше зле слутње и теши нас. То је због дезинсекције собе, бићете дан два, па ћете се на траг вратити. Подрум је већ био сав окован у решеткама, ходници хладни, пусти, суморни. Доведоше нас до собе бр. 3. Била је потпуно празна, али се осећало да су до скоро људи живели у њој. Јутрос су сви изведени на стрељање. На зидовима су стајали њихови последњи опроштаји, исписани оловком. Страва слутње била је окуцала све људе. Ноћ је протекла дуга, неспокојна без сна. Ујутру нас је посетио наш нови подрумски тамничар Лала. Био је то тип логорског самодршца, тип циркуског дресера, вашарског глумца у говору и понашању. Закон му је лежао у пендреку. Он је био песница управника Вујковића који није могао свугде доспети. У логору, тамничари су имали пу-

на права да без одговорности убију притвореника. То им је право порасло после једне откривене завере против Вујковића. Лала је искоришћавао своју власт да се игра, титра животима притвореника. Његове шале биле су сирове, масне, грубе и сирове.. Под његовим пендреком притвореници су били готово увек у покрету. Систем казне сви за једнога, један за све био му је добро дошао да задовољи своје дресерске пасије. Пендрек по длану, чучање, лежи диж се, пачији ход у округ собе, све жандармске измишљотине често су биле употребљене над гладним, исцрпљеним људима. И претреси изненадни, праћени боксерским ударцима. Одмах нам је дао на знање, да је у подруму други поредак. То смо и сами на својој коже убрзо осетили. Људи у подруму морали су добити свест да не припадају више живима. Атмосфера је сва у окрутности, суровости, свирепости и у знаку убиства, смрти. Метне ли се ухо на друга врата, жандарм је одмах ту и пендреци пљуште до несвести. Ни ножићи, ни маказе за нокте, ни игле. Једино занимање које је допуштено, то је ~~чисти~~ ^{чисти} ~~чисти~~ ^{чисти} од вашију. На клозет иде се под батинама и то се мора очајнички лупати на врата да се истера онај други, на умивање под батинама, на купање под батинама, на јело под батинама. И то најчешће пендрек пада у пустом безумљу по недужнима. Обуставише пакете, глад захвати све притворенике. По некога палог од глади у несвест однесоше на рукама у амбуланту.

Доведоше нам у собу групу од тридесет људи, допремљених из Ужица, Бајине Баште и околних места. Сви су били у Ужицу осуђени на смрт. У шарену средину у којој је живело много ситних распра и сукоба, нарочито око хране, унели су ноту озбиљности и моралне чврстине. Њиховом појавом та средина се још више узнемири, уплахири, јер је соба почела да добија и својом физиономијом маркантна обележја собе смрти. Језгро ове групе давало јој је изглед веома леп и снажан. Нарочито се истицао снагом духа и лепотом карактера један кројачки радник по имену Миленко Топаловић. Изразито словенска природа. Био је тих,

скроман, племенит. Није било бујности у његовом духу, али много ширине и тоpline. Природно се дизала сугестивна снага тога духа из народних врела која је носио у себи. Ничег конструисаног, траженог; дух борбе и идеологија борбе спонтано су се одвајали из његовог мира. Учитељ Рајак Павићевић крај њега допуњавао је ту унутрашњу силу маркантном мушком индивидуалношћу нашег човека из народа. Оно што је чинило језгро те групе много лепим била је непосредна спона с духом народа. Социјалистичке идеје и социјалистичка борба са народне основе, са народних извора, са српског тла, са српских брежуљака и гора. Народни устанак из 1804 стајао је иза те борбе. Ти људи били су свесни зашто ће умрети. И та свест је доминирала овом шароликом собом у чијем саставу било је много људи покупљених са села и градских улица најездом окупатора и његових слугу, доста обесхрабљених, доста оних који су пушку узели или помагали партизанима из личних амбиција или личних рачуна. У језгру те групе осуђених на смрт створи се мали хор. Било је вероватно и биће у моме животу ^у срет са хоровима далеко музички изразитијим, али верујем неће бити оне боје, ни тона, ни унутрашњег склада и осећајног израза који сам ту доживео. С колико чежње упућивала се њихова песма нашим горама и планинама, обвијена сетом за животом који се више неће поновити. Био је то мали хор састављен од личних унутрашњих доживљаја, доведен у склад заједничким патњама, заједничким ишчекивањем смрти. У њиховом гласу треперио је дозив земље која им је била драга, њен дах, њен бол и њене муке из којих се рађа слобода.

*

Једнога дана одвојише све људе из унутрашњости, све оне који су припадали Звишком одреду и одведоше их опет у горње собе. Остадосмо у соби само нас неколицина из Београда и београдског округа заједно са ужичком групом. Било нам је нелагодно, тешко у опустелој соби. Појави се и прва група из београдске

полиције, у њој мој познаник Мома Будисављевић, затим друге још веће и бројније групе. Сви су носили трагове од злостава, рамљали, били отечени, са отвореним ранама, уморни од глади и мучења. После шумног живота у коме су била често гложења и трвења, праћена силовитим жандарским упадима, завлада доласком нових болесника тишина у соби. Људи су ту сваки на своме лежишту одмарали се од рана, контузија и успомена страховитог мучилишта у Управи града. Првога дана имали су један јединствени изглед људи физички исцрпљених и измучених. Другога дана почели су да се диференцирају. Приметио сам да се поједини клоне од других, запазио сам код неколицине дубоку замишљеност, загладаност у се, да су нечим унутра тешко притиснути. На мене је падао често, скривен радознао поглед једног од њих, главе интелигентне, главе дипломате. Људи су били махом радници и занатлије из тада познатих мартовских „провала“. Тај што је имао главу дипломате био је металски радник Петар Ристић који је извршио велике провале под тортурама, одао многе другове, издао организацију и паралисао акцију у једном делу Београда. Био је скупа с другима у соби, али некако одељен, удубљен у се. Питао сам се шта се догађа у овом човеку који носи на савести животе и страдања многих својих другова с којима сада живи заједно у овој соби смрти? Живо се трзао само када се доносила храна у собу или када се нешто јело у његовој близини. Открили су ми још тројицу-четворицу тада знаменитих „провалника“. Људи су куњали од тешких спољних и унутрашњих повреда, када се појави у соби Вујковић, прозва „провалнике“ и упути их у Управу града на даље провале, срамоте, издаје и злочине.

Наста још тежа, још страшнија и убитачнија глад. Глад је разбијала односе међу друговима, разарала заједницу, унижавала човека. Невероватно је како њена зла, паклена сила обнажи човека. Све што човека краси, све његове врлине, ум, карактер, достојанство, све то она попљује, наружи, у свој огавни кал баци. А делује подмукло, мучки. Гризе, цепа наслаге духа и три-

умфује на згаженим, смрвљеним људским бићем, као да би хтела рећи: ето шта си велико изградио у себи и себе у својој машти, а ето шта си у ствари: јадно живинче коме се апаратура бића креће према комадићу проје, према кашики пасуља. И збиља било је доста људи који су карактер и достојанство личности губили због кашике пасуља. Појави се животиња кроз њих и јурне, слепо, замагљених очију на чанак. А глад је сила за коју треба огромно моралне снаге да јој се одоли. Није забадава речено: глад је јача од смрти. Имао сам често прилике да посматрам поглед гладног човека. Поглед је устакљен, укочен, очи као да испадају из дупље. Лице као да дохвати нека душевна болест и скрсла изненада из сржи бића. Потамни, издужи се, добије молећив и претећи изглед, а поглед бљује у виђену храну, бачен неким магнетским силама које се неће моћи више од предмета одлепити. На стрељања се у тим тренуцима толико не мисли, само се стално пита да ли ће се и када одобрити пакети. Појести нешто лепо, па умрети, а нипошто гладан поћи у смрт. Узнемирено се запиткивало за дозволу пакета, узрујавало се на сваки глас о тој дозволи, а пакети су имали и друго значење. Они су и спона са спољним светом, једини додир, разговор с породицом. По њима се зна да породица живи тамо далеко на другом свету и да мисли на тебе, да ниси остављен, напуштен, изгубљен у овој провали мрака, очаја, понижења злостава и смрти. Ма да се зна да то породица покатакд откида од својих уста, да напољу мучи велике муке, да је без угља и дрва и сама без хране, да је у беди и невољи, прокажена, јер има комунисту у логору, да јој нико не сме прићи, да мора тражити милостињу, стојати пред туђим вратима, продавати све што јој је драго, за пакет који покатакд до адресанта и не дође.

„Пакети се примају“, проструји глас и радост запали логор. Али радост би пренагљена. Управа логора дошла је на своју специјалну идеју социјалне правде. Било је притвореника, који нису примали пакете ниоткуда, нарочито криминалаца и четника. Управа логора је сажалива, хумана, брижна за своје људе. Све

пакете због тога изручити на једну гомилу и поделити их по собама, по броју, на све људе. Наравно полиција је узимала награду за своју хуманост. Најбоље из пакета задржавала је за себе. Све што је било масно и посластице узимала је себи, а на гомилу бацала патлиџане, поврће, црни хлеб и проју. Пред гладне људе стизале су гомилице одређене за себе. У гладног су очи велике. Деоба хране морала је бити извршена готово на милиграме да би га задовољила, па и тако кад би било могуће извршити је не би га задовољило. Гладан човек погледа комад у руци другог и чини му се увек да је онај други већи. А ако је онај случајно уствари за пола сантиметра већи, њега обузме такав осећај разочарења, људске неправде, такве запостављености, као да му се цео свет срушио на главу, као да му се под ногама отворила провалија у коју га гура цео људски род. Деоба је била увек праћена грајом, срџбом, љутњом, протестима. Тамничари и агенти нису интервенисали за ред, заузети деобом своје пљачке, и гледао сам стражаре како измичу задовољни из логора с великим пакетима испод мишке.

С времена на време упадала је олујска лекарска посета др. Јунга. То је био висок снажан младић, типичне немачке главе, крут и прек у опхођењу. Ничега лекарског није било у његовом понашању. Од свега што се о њему могло запамтити то су његове чизме и његова дебела шака, која је немилице ударала по притвореницима. Имало је нечег гробарски мрачног у његовим посетама. Знало се да је он присуствовао свим стрељањима и вешањима да констатује смрт. А појављивао се код нас обично уочи великих припрема за масовна стрељања да види у каквом ће се здравственом стању појавити људство на стрелишту. Његова масивна, целатска фигура јурила је кроз собе које су стрепеле од његове посете. Поред њега је тихим зверским кораком тапкао Вујковић. Када су се појављивали у соби команда је морала бити брза, кратка и отсечна. Сви су морали као без главе јурити у строј. Понеко уморан од глади или у смућености остави капу на глави или заузме непрописан став. Лице др. Јунга добије

тада изглед побеснеле дивље свиње, сјури се у залету и обаспе непрописнога тешким шамаром. У томе су се састојале његове лекарске посете. Његов лекарски заступник у логору био је Вујковић. Лежали су по собама тешки болесници, које Вујковић није хтео да прими у амбуланту, притвореници с отвореним ранама које су се гнојиле, са задахом трулог мяса или са тешким цревним обољењима, нападима жуча и слепог црева. Др. Јунг је пролазио поред њих хладан, бруталан, бесан што и они нису у строју, спреман да и њима подели своју медицину. Његова лекарска улога састојала се још и у томе што је завиривао у кутове и испод ћебади, да тражи ножеве, ексере и конопце да не би људи вршили самоубиство. Лекар се бринуо да му пацијенти остану живи до стрелишта на Јајинцима. Изгледало ми је да он има неки крупан хонорар при овим стрељањима и да су лекарске посете биле углавном за тај хонорар. Уосталом он је брзо напредовао на својој гробарској и целатској дужности. За време мога боравка на Бањици добио је неколико војних чинова.

Пролазио је поред аветињски бледих и гладних људских прилика по подрумским собама, гледајући да ли се те прилике држе у војничком ставу. Од мартовских стрељања свега се једном изашло на ваздух. Тада сам угледао поворку четворке без мојих старих знаца. Били су ту још увек собни старешина стари Бајчевић, књижевник Душан Јерковић. Међу новим људима вукли су се као суморни остаци преживеле трагичне катастрофе. Глад и отсуство ваздуха тровали су организам. Осећао сам да снага копни, нестаје, да дишем на пола плућа у смраду од кибли, устајалог рубља, задаха људи, гнојавих рана, међу шугом, уједима од вашију. Тамничар Лала био ми је несносан. Улетао је, својом атлетском песницом обарао лелујаве авети, мучио са „лези — дижи се“, чучањем и пачијим ходом. Тај пачији ход је измрцварио усахле, уморне изубијане организме. Сви у соби морали су се ухватити за пете и скакутати у округ великог простора. Пљуштали су пендреци по ономе који изостане, отпусти руке или изнемогао падне. А срце је искакало као полудело, дах

био прекидан, вучен као из неког дубоког бунара. Могао је то чинити док сви не падају у несвест. Имао је права и убити човека у соби. То право му је давао гестапо, давала му је специјална полиција. Тамничари су та своја права пренашали и на собне старешине. У већини случајева узимали су за собне старешине људе из четничких одреда Косте Пећанца и Драже Михаиловића који су допадали затвора због какве личне замерке, обично због поделе крађе. То су биле уходе Вујковићеве. У собама су вршили терор над партизанима, над комунистима. У неким собама изводили су и сами „саслушања“. Ударали су мотком по прстима босих ногу из све снаге, до крви. Ако би се ударени потужио тамничару добио би од њега још теже злоставе. Гледао сам како у тим случајевима тамничари туку притвореника. Сва се њихова жандармска прилика најези, на кострешу, крв појури у лице, очи се избуље. Свим својим телом, силовитим од ухрањене снаге, баце се на несрећну жртву. Од удараца ногу звоне ребра, тело се пресавија, крв лије по лицу и рукама, а чизме само витлају заривајући се вршком у месо, гњечећи тежином удараца. Људски створ цвили изгруван на поду, изломљен, унижен као псето које су изгазили, па бацили да цркава на сметлишту. А то се могло свакоме од нас десити.

Долазе нови. Како који уђе, окруже га радознала питања, а он обрастао у длаке, загађен од вашију, до носећи са собом смрад затвора из малих места у Србији, млаћен и тамо, дочекан ударцима на улазу у логор, само одмахује руком. „Осуђен на смрт“, кратко одговара на сва питања. И један за другим пунили су собу и сви: осуђени на смрт. Дође и један младић блесастог ружног лика. Био је четнички целат за ухваћене партизане, па побегао од четника и доведен овде да се стреља. Причао је како је клао осуђене, зналачки, вешто, брзим и сигурним ударом ножа у врат. Причао је о томе мирно, забавно, као да прича о клању пилића и зечева.

Кригер нас је посећивао чешће. Викао је, жестио се, пропињао на прсте, шамарао, правио се важан. Био

нам је смешан тај дегенерик, злочинац, смешан али и одвратан. Његова појава доносила је са собом нешто гадно љигаво, нешто што вређа лик мушкарца. Није био ни дете, ни човек. Када је улазио Вујковић осећала се звер опасна, крволочна. Огроман револвер стајао му је у задњем џепу панталона, скривен у сенци његове трбушасте личности. Код Кригера се видело оружје у руци као код детета које се забавља да убија људе. Сви смо ми били жива мета за његов метак. Посматрао нас је с насладом као да нас је у својој машти бројао свучене на стрелишту. Вујковић је рачунао наше дане до смрти, желећи у себи да дође тај час када ће кезећи се махати или бацати последње збогом за Јајинце. Кригер је у нашим животима гледао кегле које обара на куглани. Посетио нас је неки пут и Фридрих, немачки управник логора, озбиљан, суморан, оборене главе, ракија је баздила из њега, а велика ловачка псина пратила је његове кораке у округ собе. Та псина се хранила из наших следовања и из наших порција. Људи су дрхтали од глади над једном дневном порцијом одакле је густиш био скинут. А псина је добијала три густе порције за ручак, три за вечеру. Вујковић је миловао нежно псину по глави и репу. Велику количину хране носили су и његовим свињама.

Упала су три немачка официра у собу службени, мрзовољни, с презирним отстојањем, гадећи се, као према губавцима. Њихов улаз унео је велики немир у соби, јер је соба сада била састављена готово од самих осуђених на смрт. Прочитали су један велики списак, али ни једног прозватога за чудо није било у соби. Отишли су кријући иза окрутних лица разочараност и зачуђеност. Соба се забрину и сневесели. Било је неких који су с још јачом пажњом гатали у пасуљ задубљени у „судбину“. Један притвореник жандарм који је држао стално молитвеник у џепу крстио се у куту. Соба је непрестано била пуњена, покварен ваздух гушио, давио. Одело су нам често слали на парење, данас донесу очишћено, а сутра већ нови нагрну с вашима. Одело се цепало, кидало у парењу, већ сам сав био у дронцима. Нисмо имали ни игле, ни конца, ни маказа. Браде су

расле на аветињском бледилу лица, кожу је глад све више гризла, тањила. Нокте сам стругао парчићима од стакла. Људи су се окупљали у групице и причали. Да је неко упао ту са стране изненадила би га детиња блаженост лица код слушајалаца, неки чудесни израз унутрашњег задовољства, невиђен ни на једном предавању, ни на једној уметничкој претстави. Причало се о храни, о јеловнику, шта се некад јело у кафанама и за домаћим трпезама. Уживљавало се у те приче свим бићем, као у чаробном сну, у најмилијим и најузбудљивијим маштама. Сатима се причало само о том, физички су се гутали описи јела и те приче су личиле на бунцање.

Дошао нам је жандарм са списком и рекао да они који буду прозвани спреме одмах ствари, да се премештају у друге собе. Нисмо имали поверења у спискове, били смо узнемирени, сувише убеђени у лажи полиције. Прочитано је и моје име и десетине других. Изведени смо брзо, у хитњи и уведени у собу бр. 4, некадашњу собу смрти. Над собом бр. 3 пооштрен је још више режим. Шушкало се да се тамо формирала сада прва гарнитура за стрељање и да ће сви они који су у њој бити ускоро и стрељани.

Пронесе се вест да ће се пакети давати цели, да се више неће бацити у заједницу. Очекивало се с нестрпљењем на делење. Порцијаши су нас обавештавали детаљно о примању пакета на капији, о броју пакета, па смо од њих често знали да нам је пакет стигао. Тог дана не примих пакет. Пакети су вероватно доспели у логор, али су били опљачкани приликом деобе. Деобом је руководио Љумовић, официр из одреда Косте Пећанца, раније подофицир, који је затворен у логор јер је на ноћној седељци у пијанству испалио метак у грло неког дечка који му није хтео певати. Одвојен за стрељање проказао је заверу командира Звишког одреда и стекао велико поверење код Вујковића. Уживао је бенефиције у логору, био је нека власт којој су се једно време приклањали и сами тамничари. Он је у заједници са још неким логорашима, агентима и полицијом логора пљачкао пакете, односио целе или узи-

мао што се њему допадне, делио управи логора, тамничарима. Путер, слаткиши, мед ишли су у сандук његов и његових органа. Нико није смео ни писнути против ове пљачке, јер су денунцијанти који их је увек било по собама достављали тамничарима, а тамничари су умели да заштите ову пљачку суровим злоставама. Дешавало се у маломе оно што се у држави дешавало и пре и за време окупације у великоме. Власт је крада, пљачкала, отимала, харала, горе су се правили невестити односећи највећи део плена, а народ је морао ћутати ако није хтео да на својим леђима искуси мржњу и гнев полиције.

Угледасмо аутомобиле и немачке официре у дворишту. Изнесе столове и столице, почеше изводити собу по собу. Гледасмо како официри нешто записују, саслушавају, како по некоме пљусне шамар. Испред официра стајала је флаша с коњаком или с ракијом, с којом су се с времена на време служили. Дође ред и на нас. Питали су нас за личне податке, због чега смо ухапшени и то у картоне уписивали. Били смо постројени у дворишту према левом крилу од улаза. С њеру су гледали у двориште прозори из подрума собе бр. 13 о којој се тада говорило да се у њој окупљају кандидати за идуће стрељање. Био сам доста удаљен, али сам приметио једну главу између решетки, покривену француским береом која ми се обраћала живом мимиком. Био је то лекар др. Сретеновић о коме је већ било речи међу притвореницима да је стрељан. При мартовским стрељањима одвојен је за стрељање, спремљен за Јајинце, па је после поноћи опет издвојен. Према њему је Вујковић, као уосталом према многима, имао дубоку мржњу. Кад га је једном видео с др. Пијадом који га је водио на лекарски преглед, желећи да му као колега укаже помоћ, обасуо га је најгрубљим грдњама, назвао мангупом, свињом, вратио га назад у собу да тамо „дркне“. Глава је поздрављала, смејала се кроз решетке, мимиком ми показивала још једног младог човека кога нисам могао из даљине препознати. Одговарао сам такође немом мимиком. Крај нас је стајао стражар, неки Босанац за кога су стражари гово-

рили да је хомосексуалац који је у прво време при ноћној стражи, шиканирао притворенике, будио их разним погрдама и виком, а доцније покушавао да им се приближи да их доведе у везу с породицом у граду, наравно уз скупу награду.

Упаде у собу тамничар Лала, пофронти нас и упита ко жели да иде на рад за Немачку нека се одвоји на једну страну, а ко не жели на другу. Једна већа група одвоји се на страну за Немачку, једна мања која није хтела тамо ићи. У овој мањој међу другима био сам и ја, др. Ђелинео, Мома Будисављевић, Лука Јовановић. Лала нас узе једног по једног, гурну нас у ону већу гомилу, довикујући: „И ти ћеш, и ти и ти.“ Уђе Кригер и Лала рапортира Кригеру да сви желе да иду на рад у Немачку. Направише спискове, узеше податке. Требало је проћи још и кроз лекарски преглед. Ђелинео и ја договорисмо се да потражимо помоћ од лекара. Др. Пијаде одазва се том тражењу, констатова да смо неспособни за теже физичке радове и ми остадосмо међу старцима и тешко болесним. Такође би оглашен за неспособног и књижевник Јерковић. Међутим, сва та процедура с лекарским прегледима била је само игра гестапоа. Направљени су нови спискови, у коме се нашао и Јерковић, а изостављени су доста њих за које су лекари утврдили да су физички неспособни. Дошли су камиони и немачки официри са списковима да воде транспорт. Многи притвореници су желели да се што пре иде, да се спасу из ове бањичке гробнице. Немачки официри ишли су од собе до собе са списковима који су садржавали имена око 700 људи. У свакој соби обнављали су прозивку, а у логору је било око 20 особа. После неколико соба заморили су се, промукли, запенушили, изговарајући накардно за њих тешка презимена, па су наредили да цео мушки логор са свим стварима изиђе у двориште. У дворишту је извршена поново прозивка, па су прозвани одмах убацивани у камионе. Прозвани су и неки притвореници из собе бр. 3, неки и из ужичке групе, али их наше власти нису пуштале из собе, чувале су их за стрељање.

Приближио се и месец мај. Осећао се дах пролећа који је долазио кроз решетке споља. Нас нису изводили ни на један минут из подрума напоље. Видео се само плави крајичак неба и сиви, високи зидови логора са стражарским караулама. Требало се попети на киблу па видети улазна врата и кретање у дворишту. На улазу у подрум у једној малој ћелији бр. 6 смештени су најтежи политички кривци с Јеврејима. У то време ту су били атентатори на Космајца, брат Милована Ђиласа, неколико Јевреја и Дабић адвокатски приправник из Кучева, кога су родитељи помоћу новца успели да отму из логора па је поново ухваћен и враћен у ту врсту казнене самице. Занимљиво је како је Дабић узет из овог логора који је био необично чуван, опасан високим зидовима, са стражом која је једна на другу мотрила, са полицијом која се међусобно потказивала. Сваки сумњив покрет у логору био је откупан најбржим путем Вујковићу и Кригеру. Постојао је ту привидан споразуман рад између полиције гестапоа и српске специјалне полиције, повезан интимношћу, али унутра у односима постојало је такође и неповерење, суревњивост једних према другима. Оно што их је најбоље сједињавало, то су убиства, стрељања. Када су се нашли пред свученим људима и везивали их жицом били су једна душа и једно тело. Породица Дабића нашла је неког војника Немца и поткупила га за 100.000 динара. Овај је саставио налог за пуштање Дабића из логора, снабдео га фалсификованим печатом, напио се ракије и упао аутомобилом у логор у време кад није било ни Вујковића ни Кригера. Дабић није за ту отмицу знао. Тек на извесној даљини од логора у близини вароши, аутомобил се зауставио и војник му је рекао да је слободан. Настала је узбуна у логору. Кригер је силазио у подрум, распитивао. Неприкосновеност, тајанствена, загонетна одвојеност логора од спољнег света била је повређена. За ову своју необично смелу и дрску авантуру војник је кажњен смрћу.

Настала је велика узнемиреност у логору, атмосфера је била опет врло мучна, личила је на ону мартовску. Агенти су често долазили, узимали податке, записивали. И Вујковић се шетао по собама, заустављао се код појединаца, обасипао их саркастичним примедбама, предочавао им цинички блиску смрт. Када је мене угледао, уста су му се развукла у смех. То је био тихи смех који се гушио и нестајао негде дубоко. Преко тог смеха леденог и окренутог у себе, прелетела је наједном, секући га, нека одвратна гримаса која му је кривила углове од уста. Одело ми је било све издерано од прања. Тај смех је био очевидан знак садистичког задовољства, уживања да види како му се једна мрска личност трошила из дана у дан. После његове посете остајало је увек нешто тешко, суморно у соби. Ниједна посета није уливала такву одвратност као његова. Његове примедбе откривале су језивост положаја у логору. Као да смо били на смотри коју врши сама смрт. Пред собом смо имали јасно звер с дивљим крвожедним мржњама, а живот нам је био у његовој руци. Трудио се да нам ставом своје личности покаже колико нас дубоко презире, колико смо овде ништавни. Ми смо за њега били само кандидати за списак који ће он саставити, предложити специјалној полицији и по њему гурнути нас у камионе. И агенти су често трчкарали од врата до врата, прозивали појединце и одводили некуда.

Наредише да направимо места за једну собу која се досељавала у нашу. То су били т. зв. кривци гестапоа који су живели у другом крилу подрума до собе бр. 13. Међу њима је било и притвореника који су ту чамиле од оснивања логора. Било је међу њима разних људи, разних професија, разних криваца, старих социјалиста и синдикалиста, врло мало комуниста. Први пут угледах књигу од хапшења, и то приповетке од Чехова. Проведоше код нас три дана. Једног јутра улетеше тамничари нервозни, службени. Наредише да не гледамо кроз прозоре и да се не мичемо с места. Кригер се вукао по дворишту, ишао од прозора до прозора и некога звао. Његове гадне очи

буљиле су унутра, мериле људе. У соби је владао тајац, знали смо шта значе ове наредбе и ова нервоза. Чули смо знаке аутомобилских труба нашем слуху добро познате. Нерви су затрептали и поустајали смо кришом с лежишта. Капија се отворила и неколико великих камиона праћених немачком стражом ушли су тромо, гегајући се у двориште. Били су то прави вагони по својој огромности, као они које употребљавају за велике селидбе. Распоредише се по дворишту. Један се постави својом задњом страном сасвим уз улаз. Немачки војници поискакаше из кола са машинским пушкама и направише четвороугласте редове у дворишту. Стигоше и немачки официри у малим луксузним колима. Обилазили су прозоре од подрума, сагињали се и радознано посматрали. Израз лица им је био непомичан, хладан, послован. Пушили су цигарету за цигаретом, покрети су им одавали ипак нестрпљивост. Прибијали смо се и уз улазна врата собе да чујемо шта се догађа у ходницима. Слушамо ужурбане кораке тамничара који се приближише и нама. Јак, туп удар пеницом о врата одбацује нас уназад, све у нама трепти када чујемо глас некако неприродан, уздигнут, као да долази из неких тамних дубина: „Има ли ту тај и тај“. Соба занеми. Иза слеђеног ћутања оте се глас собног старешине да таквог нема у соби. Опет су уши прислоњене уз врата, пулс брзо удара, нерви дрхте. Напољу велики шум, затим гласни, претећи повици. Сад их везују жицом. Као да чусмо неки говор, као да чусмо неки женски врисак. Глас тамничара допирао је до нас некако храпав, шуштање постојало све веће, све разговетније. Некад у Албанији у Сан Ђованију очекивао сам на морској обали брод спасења и брод је тонуо на моје очи. Људи су се пењали на катарке, збијени у гроздове и само шум који ври допирао је до нас. У црним гроздовима ишчезавали су са жуборним шумом у таласима морским. Пребледели, позеленили од ужаса, људи у соби су час прислањали се уз врата, час уздизали се на прсте да гледају у двориште. Немачки војници су нарогушено, љутито трчкарали, убацивали свучене људе и жене, везане жицом у камион.

Једва су се назирале беле прилике које бесне руке убацују у кола као ствари. Залупише се врата и камион крете. Други камион дође на ред. Опет трчање по ходнику, опет лупање о врата, опет дозивање. Неколико се камиона изређаше тако и цела поворка крете путем који скреће на стрелиште за Јајинце. У соби ћутање, потиштеност и обамрлост. Сваки је као смртно погођен преживелом катастрофом. Већ је било далеко прошло време ручку па људи нису осећали глад. Ово транспортовање у смрт трајало је неколико сати, а за то време нерви су се кидали, срце раздирало. Гледао сам другове. Лица су им била сасвим измењена, очи потпуно потамнеле. Отворила су се врата. Тамничар нас је жустро гонио напоље. Из другог крила подрума изведено је преко пет стотина људи и жена на стрељање. Међу њима и цела породица апотекара Трајковића, он жена, син и кћери. Шапутало се да је Трајковић одржао говор упућен народним издајницима. Вујковић и Кригер присуствовали су свлачењу, везивању жицом и испраћају на Јајинце. Наређивали су агентима да везују чвршће, тукли оне који вичу, протестују. Вујковић је дочекивао везане на уласку у камион, испраћао их својим животињским, зверским цинизмом.

У ходнику су били поређани пакети који су уочи тога дана примљени на капији. Неки од гладних осуђеника појурили су на пакете, кидали омоте и прождирући храну уносили их у камион. Догодило се једно чудо. Вујковић је већ свученог и везаног Филипа Трифуновића позвао из камиона натраг и вратио га у собу. У питању је била извесно нека велика откупнина учињена од стране породице. После одласка камиона на Јајинце настао је јуриш логорских власти на одела и ствари одведених. Ту су учествовале заједнички и немачке и српске власти. Они који су били на врху управе узимали су више пари одела, ципела, бољих квалитета. Правила се лична гардероба, а и продавало у вароши. Нарочито се имало мерак на зимске капуте постављене кожом. Уопште на ствари од коже. У кући Вујковића прављена је тога дана гозба, свраћали су немачки официри после извршеног стрељања на Јајин-

цима на мезе и пиће. Мали Кригер улагивао се Вујковићевој кћери и доносио јој цвеће. Гојазна газдарица, жена Вујковића, сијала је од задовољства због толике почасти. Командант Фридрих испијао је у својој соби великим гутљајима српску шљивовицу. Он је био страстан скупљач српских чизама. И његов пас био је тога дана задовољан. Од великог броја преосталих пакета задржало се доста и за њега. Прављена је и закуска од тих пакета покојника, нашло се и винце и ракијица, логорска полиција се задовољно гладила по стомаку, а у сумрак износили зимске капуте, одела и пакете под мишком.

Враћају се гестапови кривци у своју собу и наша соба остаје опет полупразна, али не за дуго. Стижу по неки ухваћени партизани. Међу њима једна група која је очевидно повезана лепим другарским везама. То су Трајко Стаменковић, Милутин Стојић из Чачка, Миодраг Ивковић студент технике и Пауновић студент вајарства у Уметничкој академији. Стаменковића одмах одвојише и послаше у собу бр. 6. Соба се напуни и групом доведеном из специјалне полиције, састављена од радника, занатлија и омладинаца. Долазили су као и њихови другови раније, претучени, уморни од преживелих мука и глади. Полиција је убацивала агенте у организације народне борбе, које су радиле у Београду, организовала сарадњу са партизанима, народну помоћ. Слаби карактери, они који нису могли да издрже муке, повлачили су друге. Стизали су у логор озлојеђени на провалнике, у омрази један према другоме. Другови до пада у руке полицији, гледали су сада једни на друге мрско, хладно, с горчином и презрењем. Група провалника била је малена и одмах се распознала, јер је од других бојкотована. То се видело нарочито на питању пакета, хране. Нису их позивали у заједнице, туђили се од њих, остављали их да се осаме и да гладују. Нема теже казне него бити тако напуштен, жигосан. Још у овој бањичкој гробници са страхом остати сам, носити своју моралну провалију у овој провалији смрти, покушавати скрити своју срамоту која се огледа у очима, презривом, гадљивом погледу

свих својих другова с којима ће за који дан бити свучен, везан жицом и постављен пред цев митраљеза.

Доводили су и криминалце, крадљивце, обијаче. Ту на Бањици, тек сам сазнао како су криминалци повезани међу собом и како постоје код њих њихови специјални закони. Чим који уђе он позна своје друштво и прилази њему. Постоји код њих хијерархија, вођство, а организација се грана као да је нека широка свеобухватна илегална завереничка акција. Расподељени су према струкама, према својим криминалним способностима. Напуштена деца прихватају се спретно, дају се стручњацима и васпитавају као на стручним курсевима. Тешко ономе ко хоће добровољно да из ове моћне, неписане организације испадне, да се поправи и да се врати мирном животу. Тог ће негде наћи, до крви га премлатити или га издати полицијским властима. Криминалац мрзи и дубоко презире онога који из његових редова излази да поштено и дозвољеном зарадом себе издржава. А полиција је свесрдно помагала ову организацију. Она је и сама убацивала напуштену, сиротињску децу у њене редове. Чим је уочила да неко сиромашно дете кога је беда изгонила на пијаци хоће неке нешто да понесе, да заради који динар она га је водила у своје апсане, доводила у везу с организацијом криминалаца. Или га је отимала од сиромашних родитеља, вукла у своје васпитне домове где је покушавала да га под претњом и батинама спреми за свога агента. Постојала је велика тесна повезаност између организације криминалаца и полиције. Полицијски агенти регрутовани су обично од оних типова који су извршили какво убиство, какву проневеру, какву крупнију крађу па је њихово дело заташкано под условом да одано свим својим бићем до смрти служе полицији. Тим путем углавном добијали су и оне тајанствене, никад невиђене а тако опасне и верне слуге полицији, агенте аматере којих је било у свима професијама, струкама, почевши од најнижих до највиших ступњева бирократије, у редовима радника, занатлија, трговаца, фабриканата, свугде је полиција продирала, предухитрила је државне тужиоце или намигнула им

да ћуте тамо где је осећала да од окривљенога може створити доброг прислушника. Због тога је апарат полиције био тако обилан, тако сложан, разгранат и тако моћан.

Полиција је узимала агенте и директно из организације криминалаца, нарочито оне који су имали да „преслушавају“, да муче, батинају, а и да убију ако је то било потребно. Ко год има изразита криминална својства, ко год је звер, тај је био нужен полицији. Бирала их је и по телесној конструкцији, нарочито је узимала сангвиничне, крвожедне, масивне, атлете. А користила се организацијом криминалаца када је хтела и сама да се богати, да учествује у каквој крупнијој провали и пљачки. Тада је неко сензационално грабежно уморство, какво је било на пр. убиство богате тврдице бабе Драге Митрићевић увијала у мистерије, загонетке тајанства, хватала у редовима незаштићених радника и трговачких помоћника тобожње провалнике и убице, мучила их толико док у тортурама нису потписали спремљена, удешена признања. И судови су у том погледу стајали полицији на расположењу. Од агената који су се показали спретни и који су нарочито у потерама за политичким кривцима извршили важнија открића, постајали су полицијски писари, полицијски чиновници, а затим све више Вујковићи, Аћимовићи, сије које су имале отворена врата у двору, генералштабу, у салонима крупне буржоазије. Крупни капитал био је благодаран полицији. О свима празницима слато је у изобиљу јело и пиће да се подели полицијском особљу.

*

У собу су доведени и неки сељаци, окривљени да су помагали партизанима. Међу њима и један сељак из околине Горњег Милановца, висок, стасит, леп, витак, опаљене боје лица, маркантан, као са слике из народног устанка под Турцима. Окривљен је да је учествовао у клању Вујковићеве свиње са стране партизана. Вујковић се био огаздио као шеф политичког отсека који је гонио комунисте, па је подигао вилу са газдин-

ством у једном селу код Горњег Милановца. Наредио је да се похватају сељаци који су показали партизанима његово имање и дотерао их код себе у логор. Одвели су сељака горе у канцеларију, остао је неколико сати на саслушању и донели су га на рукама модрог, изубијаног, црних табана, исто онако као да је био на мучилишту у специјалној полицији. Остао је дуго, више од годину дана са својим братом у логору. Вујковић се код својих посета увек цинички смејао на његов рачун, потсећао га на месо од свиње од кога ће му се једнога дана смучити. После две године проведене у онаквим страшним околностима у бањичкој гробници, стрељан је заједно са својим братом. Вујковић их је лично својим рукама убацио везане у камион.

Време смо проводили у шетњама по соби, то јест кад нас нису шиканирали казнама, претресима, рибањем пода, парењем одела, свакојаким посетама. Било је међу радницима и сељацима људи с којима су се могле водити занимљиве дискусије. Сељак Милутин Стојић био је не само бистар, здрав ум, језгровит у расуђивању, већ и научно образовн, марксист са солидним теоријским основама и научним знањем. Уз то тихе, благе, мирне природе кроз коју просијава морална чврстина, карактер. Миле Ивковић чедан, духовно јак и храбар, прекаљени борац. Пауновић уметничка нежна, лирска природа, осећајан, леп у своме заносу у уметничким стварањима. Међу радницима осетан је напредак у култури и образовању. Синдикалац Трифунац врло је уман и начитан. Од њега су још бољи они прави борци који су херојски издржали муке у специјалној полицији. Онај тамо до врата лежи страховито премлаћен, скроман је али бије из његове ћутљивости нека дивна лепота духовне храбрости. Другови ми указују на њега с дубоким поштовањем. Најгрозније муке издржао је ћутке, стојички. Другови већ одликују један другога због храброг држања пред полицијом. Често сам у друштву у шетњи по соби с једним обућарским радником малог, здепастог раста, главе и стаса онаквих како се обично претстављају „шу-

це“. Са њиме сам могао разговарати врло озбиљно не само о политичким, већ и о књижевним проблемима. Имао је широка интересовања за све проблеме, пратио је све важније књижевне појаве, као и сложеније научне и књижевне дискусије. То није више био онај тип борбеног занатлије, полуобразованог, врло уображеног у своја скучена знања. Тоза је знао све солидно, темељно и сва своја мудра запажања предавао кроз отворену, врло присну природу. И омладинци били су већином јаки, дорасли задацима борбе. Код свих њих није било тужбе, због свог злог удеса. Напротив. Сви су жалили што су отстрањени од акције, од борбе, што не могу да нашкоде непријатељу, да допринесу његовом поразу. Кроз свих њих се још више разгоревала мржња према фашизму.

*

Дођоше топли летњи дани и ноћи. Појави се нов непријатељ: бува. Лежали смо још увек на поду, а ту се она множила, ројила. Бува нам је била несноснија него ваш, жарила је, палила кожу, није дала спавати. Она нам је погоршавала болесно стање, исцрпљеност. Тело је још више копнело од запаре, од појачаног смрада у подруму, од несанице, запаљења коже. А Лала се напијао, улетао у собе с пендреком, мајмунисао са изнемоглим људима као да врши дресуру паса. Ми који смо примали пакете издржавали смо још некако. Зло је било са онима којима храна није стизала споља, са старима и болеснима. Једног по једног износили су у амбуланту, а за неколико дана видели смо мртвачка кола у дворишту. Посећивао нас је др. Пијаде који је био брижан, немоћан да нам помогне. На њему се примећивали знаци душевног растројства због трагедије породице и катастрофе Јевреја уопште. Од његовог друштва још су остали у логору Милорад Ђорђевић, бивши министар финансија, вођа трговинске делегације у С.С.С.Р., Мика Илић и Васа Чубриловић, професори универзитета. Остали су већ давно били пуштени на слободу. Овој групи је доцније прикључен и бивши министар Воја Ђорђевић, др. Ђелинео, болестан обратио се др. Пијаду за помоћ да га преведе у амбуланту. После неколико дана известио је Ђели-

неа да има слабе наде. Обратио се мени и рекао ми: „Покушао сам да и за тебе нешто учиним али Вујковић неће ни да чује. Чак ме је и изгрдио“. Изгледа да је притисак групе интелектуалаца на Пијада био велики и да је он чешће мољакао Вујковића. 14 јула увече уђе Лала у собу и прозва Ђелинеа, нареди му да скуп своје ствари, јер се пресељава у другу собу. А затим на свој лакрдијашки начин, правећи се и важан и смешан упита „а где је онај што пише политике?“ Позва и мене да скупим ствари, и још студента Милутина Старчевића. Једва сам изнео завежљај ствари на први спрат. Довели су нас у собу бр. 65 која се није сматрала као соба смрти. Прозори су гледали изнад логорских зидина. Било је јулско вече у дивним бојама које је оставио залазак сунца. Све ме је очаравало, а нарочито тишина и ваздух. Плућа као да су ми била доле у подруму згрчена, скупљена у шаку. Као да ми је ваздух доспирао само до грла. Осећао сам се у новој соби као утопљеник кога су у последњем тренутку извукли из воде, као да сам извађен из рударског окна када су у њега покуљали отровни гасови. На неколико дана пре нашег доласка овом собом су господарили четници из одреда Драже Михаиловића. Виђао сам их у шетњи или када су их водили на рад на имање Вујковића. Кицошки обучени с кићанкама, брадати, одударали су својом појавом и понашањем од мрачног и суморног штимунга Бањичке тамнице. Имали су у себи много од оног што је својствено сеоским ђилкошима. Нечег обесног, разузданог, пустахијског, као да су ту у прслазу и да су они господарили притвореницима. А логорска полиција давала им је доста власти. Као собне старешине били су тежи него власт из ходника. Било је већ речи да су те старешине собе могле и убити притвореника. Вујковић је обично говорио: „Мени је лакше да неко тако сконча. Не морам да га везујем и да га возим до Јајинаца, да се троши и муниција и бензин“. Велики део Српске државне страже на Бањици био је присталица Драже Михаиловића. Угађајући његовим китњастим четницима из којих је избијала жеђ за пићем и за пустахијским пустоловинама, они су веровали

да служе интересима краља и отаџбине. Убити партизана значило је за њих ослободити српство од његовог непријатеља комунисте. А и Вујковић је говорио: „Уништићу све комунисте. Кад дође краљ да има у Србији чисту ситуацију“.

Прозори собе гледали су преко логорских зидина у Вујковићев стан. Он је био одмах уз логор у засебној кући са засебним вртом унаоколо. Вујковић се газдио од бањичке мртвачнице, хранио се лешевима. Код нашег чиновништва у старој Југославији, које је сваког државног празника, накићено ордењем, у фраку и цилиндру, уписивало се у дворску књигу, већ је био утврђен обичај да се уз положај на државном добру подигне свој лични спахилук. Државно добро, то је и његово лично, његово лично па државно. На државном добру, он се шири, тови, пушта стомак који илуструје његову важност, ауторитет. Притвореници, то су и његове личне слуге, и његови робови. Не плаћа стан. Ни материјал, ни радну снагу. Вујковић је био такав спахија на Бањици. Одозго могли смо посматрати његово газдинство које је бујало, његову газдарицу која је дебљала. Не зна се ко се више ту ширио, да ли сам Вујковић, да ли његова жена или њихова крава. Стари притвореник чувао је ту краву као светињу, да јој се не замери. Ако се крава убоде на трн оде глава. Газдарица је увек засуканих рукава тутњала по дворишту. Око ногу су јој се врзмали прасићи и пилићи. По која сељанка или седи сеоски домаћин уђу у кућу натоварени храном. То жене или родитељи доносе откупнину да неке од својих у логору олакшају муке. Увече кад се зашара небо од светлости залазећег сунца, дође утовљен пар у природу да прежива. Обоје су у запремини за нас четворо. Природа чаробна у финим симфонијама боја прима у се овај људски измет, ову гнусобу. О чему расправља тај чудовишни пар који брекће од живота ту на домаку куће смрти. Вуку се две угајене животиње у људском облику кроз рат, а хиљадама људских авети притишта за њима измучено чело на решетке. Они имају и дете. Они. Имају девојчицу коју Вујковић нежно мази, милује. Причао ми је је-

дан бравар који је радио у Вујковићевој канцеларији да је он необично мек, нежан, чак слаб као родитељ. Девојчица каприциозно се љути на оца, грди га, а он јој се умиљава, слатко се извињава, гугуче мазним речима. А то јутро је већ присуствовао хладан и суров одашиљању јеврејске деце у смрт, са насладом посматрао јеврејске мајке како урлају од бола.

*

У новој соби нам је други режим, лакши. Ту нису више тамничари Милан и Лала, и ту није толика предострожност, тако сурова стега да пуцају кости и да се губи дах, као доле у подруму. Тамничар Радован је пуст, силовит, сиров, напрасан, кад туче он удара до крви, али то не чини често. Тамничар Белић посвећује више пажње и злоставе женама, упарађен је, тип некадашњег дворског жандарма. Но ни другарице нису на миру од тамничарских шикана. Тамничари с великим задовољством што имају жене у рукама и могу с њима да раде што хоће, примењују и на њих „пачији ход“ по соби. Шамарају их, ударају пендреком. Покаткад се и Лала попне на спрат уживајући да разнесе страх и по горњим собама. На улазу на наш спрат постоје собе где смештају јеврејске жене са децом. Деца мала, живахна, растрче се по узаном и кратком простору између гвоздених решетака, као у кавезу. Стражар с пушком занима се њиховом игром, по неко из полиције помиљује их по глави. Угледамо и мајке, рашчупане, окамењене злим слутњама, с децом на сиси. Њихов поглед бацио је већ хиљадама позива у помоћ узалудно изгубљеним у провалију. Небо је остајало равнодушно хладно, каткад детињасто насмејано пред њиховим вапајем. А вапај се већ пресушио, занемιο, следио. Појаве се на вратима, и неки пут ми се учини да су умоболне. А деца играју своју игру несвесна где су, само кад гласније раздрагано цикну — стражарев љутити глас пресече их у заносу невинога сна. Замукну ходници, зачује се језив врисак као да долази са дна неког другог живота, затутњи хук камиона, ужурбају се немачки војници и деца с мајкама одводе се у смрт.

Упада др. Пијаде у собу као бела сабласт, шири руке и бунца. Мислиш да ће се сада ту срушити, толико га је трагедија смрвила, толико је за један дан оронuo, као да су неколико година у муњевитом трку, шибавући у вртлогу са великим теретима прејурили преко његовог тела. А мене муче питања. Да ли је онај војник, онај Немац који подиже пушчану цев на одојче или на оно црнпурасто љупко дете које сам видео зајапурено у игри уопште човек? Како може издржати онај избезумљени ужасан поглед мајке, онај зачуђен, плачно болни поглед детета пред пушком коју он, људско биће држи у руци и коју ће за неки тренут опалити? Када сам доцније у Немачкој видео спокојна лица хиљадама Немаца и Немица око себе, исте мисли су ме обужимале. Један Рус је узбуђен причао како су их одвели из фабричког логора да присуствују вешању својих другова, а Немице су се тој причи смејале. Нагониле су га да им прича то детаљно, а очи су им се блистале од задовољства, ликовале су. Верујем да би са истим тим смехом посматрале и смрт ове Јеврејске деце. Германија? Треба видети њене шуме, мрачне, ћутљиве, суморне. Питао ме је једном неки сељак Рус: „Где су њихове птице, у њиховим шумама нема пева-чица“. „У кавезима су“, одговорио сам му ја. Немац, још увек феудални роб, још увек је у властима ту-робних германских шума.

Очекујемо нестрпљиво пакете. Зуримо да у гомили народа који се гупља око капије разазнамо своје. Но доживљавамо нешто за нас неочекивано, поразно. Народ се разилази с пакетима у руци, одбијан од капије. Сељаци и сељанке који су више километара прешли пешице с храном полазе неколико корака па се опет враћају. Логорска полиција маше рукама, одбија, прети. Истрчава Кригер, костреш се, скупља песнице. И Вујковић је раскопчана капута на капији, нешто објашњава. Свет одлази погнуте главе, сељаци, сељанке брижног корака, жене и деца које љубопитљиво завирују не би ли са велике даљине међу решеткама распознали своје. Приљубљени смо уз решетке и све се још надамо да ће заповест бити опозвана. Но сати

пролазе и увек иста слика. Пакети су забрањени. Не зна се ни због чега, ни докле. Дакле, опет наступа глад.

Долази нам Лала намрштен, прек. Наређује нам да сиђемо за њим у подрум где ћемо имати посла. Одводи нас у једну одају која ми је, кад уђосмо личила на телалницу. Лежале су ту гомиле старог изношеног одела, похабаних ципела, испрљаног, исцепаног веша. Било је тога читав магацин, читаво стовариште. То су била одела и веш стрељаних. Квалитет материјала показивао је да су ствари припадале људима и женама сасвим сиромашним, радницима, сељацима, ситним чиновницима. Оно што је било боље, што је могло продати се, то су логорске власти већ однеле. Остао је стареж, крпе од одела и веш, које циганке обично купују за воће по кућама. Лала нам је наредио да то носимо из подрума на други спрат. Није био велики терет, али ноге су ми клецале уз степенице, срце тукло у грудима. Мислио сам да ћу издахнути када сам се успео. Толико сам био слаб, исцрпљен, а морало се опет враћати по ствари. Лала је викао што узимамо мало терета, претио пендреком. Магацин је био неисцрпан као да је више хиљада стрељаних свлачено у њему. Понегде је испало неко нежно писмо жене, сестре или мајке. Пишу да је све учињено, да су крупне паре предате полицији и гестапоу, да ће га за који дан опет загрлити на слободи. Испадне и фотографија, лице жене која се смеје, нечему радује и нада. А ја сада носим његове крпе, хладан зној ме облива, обузима ме несвестица и мислим да ћу се срушити на степеницама.

Тамничар Белић пушта Ђелинеа и мене да радимо у дворишту. Подиже се у дворишту штала за краву Вујковићеву, поправља се кухиња за подофицире и страже. Ваздух мало освежава, опоравља. Но запт је исто онако тежак, несносан као у соби. Гледају на нас окна из канцеларије Вујковића и Кригера, стражарске карауле које се јастрепски наднеле над логором, стражар који се прави важан, који нас чува, пази на рад, псује и прети. А сати миле, никад краја. Суре зидине окивају ваздух, а где год се баци поглед свуда ре-

шетке. Принцип, заправо закон у логору је да не сме нико ништа видети, ништа чути. И то закон окрутан, немилостив и у дејству брз, нагао, ефикасан. Мора се добро процењивати сваки свој покрет, сваки окрет тела и главе. Стражар са карауле посматра држање и има телефон при руци, стражар који чува стоји ту као да је трн у телу. Помоли се Вујковићева глава округла с претећим злокобним наочарима, одвратна, гнусна. Дошуња се и Кригер, лоповски, гујински и баци се као дивља мачка на жртву. Кад идемо на рад пролазимо поред подрумских решетака собе број 13. Виђам у њој прилике познате ми из собе број 3. Кроз решетке поздравља ме Миленко Топаловић, онај кројачки радник из Бајине Баште. Лице му сваког дана вене, жути, Израз је смирен, али некако дубоко болан. Све ми више личи на слике мученика са византијских икона. Соба број 13 добија изузетан режим. Свучени су. Одузето им је одело, прибор за јело. Муче их претресима, злоставима. А глад разара, глад и сурова неизвесност. Пита се свугде зашто су они већ неколико дана свучени и због чега се власти с њима понашају као мачка која је ухватила миша и треска га полумртвог о зидове. Вујковић их обилази, врши лично претресе, животињски бесни. То траје већ неколико дана, људи тамне као да су у дивљој пећини. Лице Топаловића све је свелије, боре истакнуте, поглед све дубље увучен у се.

*

По подне, пет је часова. Отвара се широм капија и општинска мртвачка кола улећу у галопу. Наредба пада да се затворе сви прозори. Врућина је, гушимо се. Разлеже се по ходницима глас, познат нам, свечан и повишен, који дозива, прозива. Претворило се све у ухо, задржали смо дах. Чује се где негде пада „штангла“. Лупа жандармска песница и у наша врата, па кораци журно одлазе даље. Опет се капија отвара и улазе два камиона, један са Српском државном стражом наоружаном пушкама, други с цивилима. По њиховом дивљем, безобличном изгледу, по њиховом серијском лицу

познајем да су агенти. Силазе тешким кораком, а вратне жиле су им отскочиле. Затим дуга тишина. Код нас напетост очекивања. Пуцњи нас померају с места где смо приковани злим слутњама. Устајемо сви и бројимо. По броју пуцња знамо колико је живота угашено на грудобрану у дворишту. Мртвачка кола за цело време стоје у близини грудобрана. Они које доводе и прислањају на грудобран пролазе покрај њих. Бели се крст на црним полуиструлелим даскама, изгладнели коњ погнуо је главу. Кад се сврши стрељање коњ је опет у галопу, стражари одлазе код својих девојака у град, агенти се размиле да лове нове жртве, Вујковић одлази спокојан на вечеру, прима госте. Његова дебела газдарица шири се на вратима.

Ујутру наилазимо на локве крви. Они који имају додира с логорском полицијом доносе вести, имена. Решета се сада оно моје некадашње друштво из собе бр. 3. Сваки дан је стрељање група од 10 до 15 у дворишту. Свако поподне иста процедура, пуцњи. Затварају се прозори, одаје се почаст устајањем, трепере нерви. Цапуће се о храбром држању оних које одводе у смрт. Пркосно се открива вера у слободу народа и његову одмазду пред Вујковићем и Кригером, који се смеју задовољно што шаљу људе у смрт. И Кригер узима у руке пушку, нарочито у сумрак. А виђали су с пушком и Вујковића. Зликовци нису могли остати само посматрачи. Хтели су да пробају и сами своју руку, своју вештину у гађању. Приметило се да Српска државна стража све више дрхти када пуца, јер је морала поновити плотуне неколико пута. Прилазили су Вујковић и Кригер револвером. А из младих изрешетаних груди откидао се крик слободи.

Мртвачка кола износила су свакодневно лешеве из дворишта, а крв крај грудобрана прекривала се песком. То је трајало више од два летња месеца. За то време глад је харала логор. Добијала се водена чорба једанпут преко дана, топла вода на чијој су површини пливале љуске од парадајза, и комадић проје. Неко је тај комадић одмах халапљиво прогутао, неко га је делио на три дела, за доручак, ручак и вечеру.

Опет су људи добијали поглед занесен, укочен, стаклен. Топили су се и гасили организми као свећа. По цео дан се лежало без воље за покретом. Осећала се тежина у глави и ногама. Само појести нешто лепо, нешто укусно, па умрети. Страх да се не умре гладан обузимао је све. А у логору владало је осећање да пуцњи у дворишту неће престати док последњег приговореника у логору не буде.

Спојили су две собе у једно на горњем спрату. У собу нам је дошао и Љумовић. Онај који је важио као љубимац Вујковићев и газдовао над пакетима. Био је то тип силеције с нечим болесним у очима и тамно зеленом бојом коже. Та врста људи била је у великом броју у некадашњој војсци и полицији. То су људи ума плитког, природе виолентне и напасне, којима власт лако удара у главу. Када су на власти они су као бесни пси, готови као запета пушка да улете у насиља, у злочине. Закон је у њиховој шаци која је увек с мржњом стиснута у песницу. Силеција обожава своју личност, верује да је она оса земљине кугле, центар света. Он тражи роба кога ће кињити, мучити, имати под ногама. Кад падне с власти и тресне о земљу нема страшљивијег бића од њега. У стању је да лиже пете, да се вуче по праху, да лије сузе као дете, да се превија у молбама богорадећи за опроштај. Као псето које је беснило, уједало, када се подигне над њим тешка батина, скичи, трбухом пара прашину док му се длака јежи од лудог страха. Љумовић се хвалио да је једном у марту 1942 год. спасао логор од потпуног уништења. По његовој причи неки командири из Звишког партизанског одреда спремали су у подруму пуч, да побију стражу и да побегну из логора. Он је за тај план дочуо и обавестио Вујковића. С том причом се поносио као с херојским подвигом и на основу ње се осилио у логору толико да је сматрао као да се налази у својој јединици, где може до миле воље и неодговорно шамарати, батинати, пребијати људе. Једном је улетео сав разјарен од силе и беснила у четворку да туче некога, али га је старешина собе дочекао енергично и избацио напоље. Због тога овај није добио у два маха свој

пакет, јер је Љумовић делио пакете. Но и његова сила није дуго трајала. Наишао је на њега Кригер који није волео да му неко од притвореника конкурише у тучама и батинању и наредио је да не сме више излазити из своје собе. У соби је био миран, ретко му се пружила прилика да бесни, а устајао је редовно да ода почаст стрељанима

Пролазило је лето у свакодневном очекивању смрти. Ликвидирана је ужичка група од које су већина умирили мушки, јуначки, с поклицима Стаљину, Титу, Совјетској Русији, партизанској борби, поклицима који су били њихова света уверења, заноси њихове младе, витешке, епске природе. Соба број 13 била је све више разређена, људи све блеђи и жући, глад као претходник смрти савијала је око свог наказног, кошчатог прста организме из којих као да је сва крв истекла. Више пута сам се питао да ли су то људска бића, те беле сенке које се вуку крај зидова и посматрају ме очима из којих је ишчезао сјај са укоченог, воштаног лица. Живи лешеве. То није фраза, то није више уметничка фантазија, нити новинарска хипербола. Постоје живи лешеве. И задах већ трулежи смрти као да долази од живих створова. Костури из песме три хајдука од Змаја Јована Јовановића крећу се оживели умотани у бела платна, само у дупљама лобање још постоји нешто што указује да трепери живот и још покрети удова бележе путању живота која се метрима може мерити до грудобрана смрти. Живе сенке у подруму су као укопане. Мртвачка кола са трулим даскама обојеним у црно и белим крстом — знамење милосрђа, чекају на телефонски позив.

*

Глад побеђује, заглушује плотуне. Људи падају, умиру по собама. Др. Ђелинео болешљив одлази у амбуланту. Долази нам Вујковић са актима. Прозива, пропраћа сваког подругљивом примедбом, подвлачи имена оних које је пропустио да стави у спискове смрти, одваја једне на једну страну, друге на другу. На једну страну одваја оне које он заштићује, синове сељака који му

доносе животне намирнице у великим торбама и велике паре. Када дође до мене, он немо, заповедничким гестом пуним мржње, одвоји ме на супротну страну. Усред великих, непрекидних стрељања ово одвајање није слутило на добро, тим пре што на овој страни где сам био ја дођоше сви другови које Вујковић мрзи и чека сваки час згодну прилику да им главе скине. Питали смо се са зебњом куда ће нас водити. Говорило се да је то опет нов транспорт за Немачку, да је Немцима потребна робовска радна снага за хитно подизање утврђења на Јегејском Мору. Прокљували смо преко логорске полиције да се иде негде у Србију. Но још увек владало је велико неповерење у методе гестапоа и специјалне полиције. Били су чести случајеви да људи верују да одлазе кући на слободу, или у транспорте за Немачку, а оно их воде на грудобран за стрељање. Дође ноћ тешка, оморинска, злокобна. Ноћ са олујним бурама, својственим летњим појавама над Београдом, када се провала облака крене са Авале и лед сручи с тутњавом громава и муњама као да је смак света. Прокишњавало нам је у соби и морали смо се непрестано будити и тражити места сува. Око ponoћи уђе жандарм са списком. Прозва нас који смо били одвојени и одведе нас на међуспрат у собу бр. 36. Ту су се скупљали из разних подрумских соба, међу политичким кривцима и сви криминалци. Дође и Вујковић. Промењен, счински благ, тих, нежан. Одржа беседу као на св. Сави, бирајући речи с којима ће што боље исказати своја брижна родитељска старања. Никада ја нисам присуствовао бољој глуми од ове. Говорио је да идемо на радове на Макиш, који ће трајати највише два месеца, да нам је глава свима обезбеђена и да сви по извршеном раду идемо кући. И његов говор за чудо изазвао је радост код притвореника. Људи као да нису више живели у стварности. Грозни ударци смрти која је захватала не бирајући, чинила их је децом која слике фантазије примају за стварност. А Вујковић се топио од нежности, глас му је био мек као свила па и поглед је био тако скрушен, тако невин. Неко шушну, неко шапну. Кроз чедно лице прострели муњевито бес, по-

тиснута јарост полети из тамних дубина и разјапи се вучја чељуст.

Ујутру дођоше камиони са Српском државном стражом по нас. Официр беше мрка лица, љутог преког погледа. Његово лице обећавало је нове муке, нове злоставе. Међутим, овај ме је намрштени изглед преварио. Био сам страшно ослабио, немоћан да се крећем, а камо ли физички да радим. Стојали су преда мном камиони високи, недостижни. Камиони су се пунили, а ја сам још увек стајао и премишљао како ћу се попети. Руке криминалаца пружиле су се и однеле ме у кола. Била је то једна гомила поцепаних, прегладнелих, преморених, која се упутила кроз београдске улице. Ослоњен на једног старог божјака кога је рација покупила у некој ракициници, посматрао сам како ваш спокојно мили на леђима мога суседа. Рите старога заударале су на мокраћу, на бућ. Гомила живих скелета и адраповаца љуљала се на камиону који је лудо летео према Топчидеру. Улице су биле живе, пролазници су журили на рад или на пијацу. Угледах једног свог познаника из високих редова бирократије. Ишао је важно озбиљан, достојанствен у савремене елегантном оделу. Угледах још једног кога сам интересова гомила под стражом. Дуго је остао стојећи као да га је нешто пренеразило. Зеленило у Топчидеру пријатно нас запахну свежином. Били смо срећни јер смо се све више удаљивали од сивих, суморних зидина логора. Камиони су се зауставили на Макишу. Разделише нам алат. Ја узех колица. Једва сам успео да и празна колица догурам до места копања. Премерише терен, одвојише нас по групама и рад поче. Наредници су ишли од једне до друге групе, претили, застрашивали. Један од њих љутито ме врати да напуним колица до врха земљом. Рад ми је био првог дана тежак, дан необично дуг. Но идућег дана ваздух и боља храна опоравише. Људи се почеше осећати угодније него у логору. Намргођени официр није био курјак како је изгледао. Беше то некадашњи кварталски жандармериски наредник кога су под окупацијом произвели за потпоручника. Имао је разумевања за бањичке притворенике. Утицао је на подофицире и стражу да не

буду груби и да не захтевају сувише напоран посао. Омогућавао је родбини да доноси пакете кришом својима. Нађох ту и неке надзорне општинске инжењере који ме ставише у везу са породицом.

Велики луксузни аутомобили приђоше Макишу. Проструја глас кроз ископани ров да нас обилази генерал Недић. Већ из даљине његов глас општинског бирова рикао је међу радницима. Долазио је ближе и разазнавао сам речи које изгледа да су свугде понављане. Говорио је о међународним разбојницима који заводе браћу Србе, речи делио на слоге и мешао акценте. Његова гојазна прилика приближи ми се сасвим. Лице на крупној воловској глави, сировој и војнички суровој, било је меснато као у добро ухрањених кафеџија. Паде ми у очи дебео, угојени врат који је испадао из кошуље. О ти дебели угојени вратови балкански! Они су били знамења силе, насиља, убистава, злочина. На њима су почивале диктатуре, терори, двор, династија. Те набрекле вратне жиле пуне крви натучене дивљим месом, покривене дебелом кожом, биле су полуге власти која је мучила, угњетавала народ. А везивале су власт у једно тело, један ~~српски~~ ^{чиз} ~~зверски~~ ^{зверски} бесомучан, страховит у свирепости. Ти дебели угојени вратови спајали су полицију са генералштабом и обоје са двором, везивали су разне Цеке Ђорђевиће, Космајце, Мите Бифтеке, Пере Живковиће, Недиће, народне убице и народне издајнике. Недић се зауставио у мојој близини. Испитивао је једног малог партизана, карао га што се дао завести од „ме-ђу-на-род-них издајника“, декламивао му уздигнутим гласом о српском родољубљу обећавао му да ће га пустити на слободу. Његова појава гојазне војничине одавала је просташтво, глупост, крајњу сировост и затуцаност. На насипу изван рова шуњала се за њим једна прилика у цивилу која отмено одевена, као да није хтела да прља ципеле и као да није хтела каквог додира с робијашима. Понашала се као „сива еминенција“. Био је то по свој прилици пуковник Масаловић, Недићев ађутант. Он је оличавао један велики део издајничке чаршије, крупног капитала који се преко њега држао сељака Недића, хотећи да његово проста-

штво уподоби битним особинама српског народа. Рика Недићева дуго се разлегала у рову; во у близини гањао је обаде репом. Сутрадан је прошао немачки официр, хладан и службен, љут што се мало ради, с висине претиво и наређивао да се рад утростручи, а према потреби и удесеторостручи.

На предлог једног криминалца потпоручник ме је одредио да носим канте с водом радницима који су жеђали на врућини. Ров се прилично отезао у даљину, а ишао је доста у дубину. Придошла је и нова радна снага из логора. То су били сељаци домаћини које смо називали „дирисовци“ а које су дотерали у логор јер су крали храну од Немаца. Према њима је био блажи поступак и допуштали су да им родбина доноси храну. Сељанке су се окупљале око Макиша, вребале прилику да се приближе својима, а и потпоручник им је то кришом допуштао. По сваку цену хтели су да се одвоје од политичких притвореника да их не би постигла иста судбина. Многи су од њих били у храни врло себични, допуштали да им хлеб буђа док су други гладовали. Када сам једном по завршетку рада пошао да предам канте у оближњу кантину, одведе ме стражар који ме части и ракијом. Рече ми да могу добити од њега све што зажелим да му се само обратим. Међутим, сутрадан већ је био премештен на другу дужност изван Макиша.

*

Провео сам петнаестак дана на Макишу. И противно очекивању Вујковића и његовим мржњама ваздух и природа, удаљеност од логора макар само на дану прилично су ме опоравили. Вујковић издаде наређење да се вратим у собу. Нађох опет Ђелинеа међу таоцима и притвореницима које су покупили из разних соба. Кроз логор је прошла нека комисија са Цеком Ђорђевићем на челу која је саслушавала притворенике, неке предлагала да се пусте, а неке млађе слала у Смедеревску Паланку на поправку, разврставала у категорије; прва је била категорија тежих политичких криваца, друга мањих политичких криваца. У ову другу спадао је већи број радника с Макиша. Таоци су били људи старији у годинама

којима је затвор у логору тешко падао. Био је ту претседних суда из Јагодине, начелник из управе монопола, учитељ, свештеник и други. Био је и један постарији сељак који је ту лежао због сина учитеља партизана, који се стално вајкао да он ту лежи на правди бога, јер са сином нема никакве везе откако је овај отишао у школу.

Одмах првог дана пришао ми је један дечко, ученик трговачке академије у Земуну, Максим Дивнић, кога сам већ познавао из четворке. Ускоро др. Пијаде одведе Ђелинеа за старешину амбуланте и ја остадох са Дивнићем да ми чини друштво. Био је то дечко већ зрео с лепим расуђивањем и солидним знањем. Водили су га по други пут у Управу града, тражили од њега признање, а он остајао „тврдоглав“ како они кажу и вратили га поново у логор да „чека судбину“. Његове вршњаке упутили су у Смедеревску Паланку на поправак, а он остао усамљен. То је био тип омладинца који је већ прешао прве мучне фазе у борби и обећавао снажан интелектуални развитак. Пронађох још једног дечка, гимназијског матуранта Мирослава Ивковића, партизана из Жабара који је био сакат у ногу (нека тешка болест, сушица ноге с химофилијама) и поред страшних болова у нози дечко је био увек интелектуално живахан, увек удубљен у проблеме и талентован шахист. У соби је био и Орељ, официр Драже Михаиловића на кога се у логору сумњало да је потказао неке другове из четворке да су организовали комунистичке ћелије у четворци и због тога су ови провели једно време у самици. Нешто грубо, прљаво мистериозно крило се у овом човеку који је ту био старешина себе и од свог звања покушавао да створи неку привилегију за добијање више хране и цигарета. Здружио се био с Љумовићем и с још једним резервним официром адвокатом из унутрашњости са Западне Мораве и једини циљ те дружбе био је хватати храну где год се стигне. Орељ је био опасан, јер је тукао у соби неким штапом који му је дозволио тамничар одбројавајући хладно ударце као у некадашњој војсци. Било је очевидно да су му ова батинања причињавала велика задовољства. Интелектуалцима се улагивао, понижавао

се у просјачењу дувана. Сакатог Ивковића једном је тукао. Та тројка гадна по своме терору у соби, по уцењивању и злоупотребама старешинске власти саветовала је Дивнићу да се не дружи са мном. Било је то опасно, јер је Орељ шушкао с Вујковићем, Кригером и тамничарима. Ја сам још увек лежао на поду ма да су у једном делу собе биле даске уздигнуте од пода. Ту је Орељ смештао као хотелијер нове притворенике који су долазили споља с бисагама хране и с дуваном. Дођаше и таоци из Крушевца, чија су деца била у партизанима. Приспеше свежи, шумни, са очигледним непознавањем у какву су мрачну гробницу упали. Цариник Дуда оран за шале, школски надзорник болешљив лежао је на даскама поред једног бакалина који је имао једно око слабо. Међу осталима наиђосмо на разне професије. Нарочито ми паде уочи старији жандармеријски наредник у пензији који ми је причао о својој ћерци учитељици тада чувеној као вођи партизанског одреда. Говорио сам му о херојском подвигу његове кћери, а очи су му блистале у поносу. Још увек је глад владала у логору, кињила, мучила.

Одвојише ме од таоца и одведоше у другу собу на спрату, у супротно крило зграде. Тамо наиђох на Мому Будисављевића који је већ дуже времена радио на сечењу хлеба и разношењу хране и с времена на време куражно убацивао ми помоћ у храни. С њим су тај посао вршили Миле Ивковић, Михаиловић Фрка и Гојко Бабић, винарски трговац. Придружих се њима. Пакете су бацали као и раније у заједнице из које су најбољи део опет разносили српска и немачка логорска полиција. Рад на Макишу ишао је и даље до дубоко у зиму. На отвореном пољу на Макишу шибао је људе хладан ветар, киша са суснежицом. Враћали су се у логор мокри, каљави, нису се купали, пресвлачили, вашке се множиле. У децембру месецу спустише нас опет у подрум, у четворку. Биле су сада направљене даске, уздигнуте од пода и у соби од дасака клозет, изум Вујковића. Опет смо пали под режим Лале и Милана, опет шика-нирање.

Почеше доводити четнике из разних одреда Драже Михаиловића. Вујковић их одведе у друго крило зграде, вероватно да не би пали под пропаганду комуниста и да би им унеколико олакшао ситуацију. Стигоше и неке војводе. Међу њима и наш стари логорски посетилац Кораћ из Ужица. То је онај који је терао младе партизане сељаке да читају оче наш и који је држао у логору ватрене говоре Ужичанима за спас српства од међународних непријатеља комунизма. Он и његова разбојничка банда која је вршила покоље над српским живљем у ужичкој крајини, и палила сељачка имања, настањени су сада у логору вероватно због тога што нису дослужили Немцима или су се нешто замерили њиховим вернијим слугама. Јадно су изгледале те гомиле четника које су пристизале. Све главе једнообразне од глупости, без изразитости, зарасле у дивљини запуштености. Као да су биране по серијама међу оним сеоским живљем које није имало никакве индивидуалности, никакве мисли, које није даље гледало од своје стоке и својих паша. На дељење хране ишли су као марва на појила. Међу партизанима било је и слабих елемената, неких сељака који се из разних личних разлога и интереса придружили борби. Па чак и ти који су били незнатна мањина, отскакали су далеко над овом безобличном, животињском, малоумном масом четника. Сами тамничари имали су презира за ту сточну масу ма да им је из Вујковићеве канцеларије шапнуто на уво да према њима буду мекши, попустљивији.

Чим смо стигли доле у подрум насташе стрељања. Опет иста процедура. Тамничари су трчкарали ужурбаном по ходницима, прозивали, упадали у нашу собу и одводили. Људи згрчени на својим седиштима очекивали су своју судбину. Очи се прикују за списак и све биће занеми. Ишчезне живот и претвори се сав у мрвицу, у прах. Ево, дунуће жандарм преко листе и он ће одлетети у заједничку раку на Јајинце. Тамничар „густира“ списак кад чита. Чита га на тенане, застаје на имену, натеже удове мученика на точку. Тек неко викне као да му се живот откине „ја“ и никог не гледајући скупља ствари које никако не налази под руком. Прибранији

пође енергичним кораком као да хоће да њиме смрви страх и код улаза окрене се па забацив главу поносито поздрави „здрaво, другови“. Тамничар, као да га се то не тиче продужава и даље с позивима у смрт. Зау- стављен је дах, срце дупа, крв бруји, тишти у глави. Хоће ли већ једном престати. Некад је Вујковић про- зивао свечано праћен немачком оружаном стражом. Ње- гова прозивка била је друкчија, пакленија, бесомучнија. Ударао је ногом прозване при излазу, плувао, поганим изразима објављивао смртну пресуду. Немачки стражари стајали су с машинским пушкама крај њега на готовс, заштићавали његову власт, заштићавали његову наро- дољубивост, одбрану српства коју је овај зликовац одржаван од двора, војске и крупног капитала спрово- дио годинама у убиствима лепих, карактерних као злато у поштењу наших Срба. Колико је бораца, оних који су се умом и карактером борили против годинама спремане издаје прошло кроз руке овог зликовца. Колико је он глава разбио, костију смрскао, бубрега упропастио, плу- ћа разорио и то све српских, чисто српских, чисто и див- но народних да би најзад јавно, отворено стао као власт између оружаних немачких војника. И зликовац, када је био принуђен да пред победничким оружаним српским народом бежи из земље главом без обзира, још и даље је у фашистичкој Немачкој сејао смрт. У Бечу је по- магао гестапоу, лично саслушавао и послао у гасне ко- море и крематоријуме Матхаузена неколико честитих Срба.

*

Некад је осуђени на смрт живео на белом хлебу месец, највише два месеца. А ево ми чекамо на смрт већ и више од годину дана, из дана у дан из ноћи у ноћ. Туче нас неизвесност, чупа нам железним кље- штама срце, разапиње нам на усијаним веригама мозак и нерве. Не опажамо већ смрт драгих бића која су око нас живела, толико је она захуктана, толико нас је она плахим, силовитим ударцима утукла да не реагирамо више осећањима. Ни уздах се више не може отети из разорених груди. Нагнути смо над провалијом где више

не запажамо лик оних који су ишчезли. Да ли је то сумрак? Да ли смо близу сутона? Но још држи поломљену машину нешто у нама, грозничаво тражимо вести с руског фронта, у последњим остацима снаге још букте велика вера и нада. Ту чудесну веру у победу народа који су се борили против фашизма нису могли сломити ни Вујковић, ни спискови за стрељање, ни злоставе тамничара, ни глад, ни Немци са машинским пушкама. Тражила се ма и најмања шупљина у логору куд је могла проћи каква вест споља, коментарисало се, маштало се. Батинама су сузбијане новине, па ипак се до њих некако долазило. Они који су разносили храну разносили су и вести. Преко њих се спајао логор, одржавале везе између другова и другарица. Од њих смо сазнавали како другарице на исти начин као и ми пате, како су тамничари према њима исто тако груби и сурови „Онај луди Лала млати и жене“, рече ми револтирано један лекар. Његово задовољство је било да улеће у купатило где су се жене наге купале и да туче пендреком по голом телу. Са насладом ишли су у купатило стари Милан и дегенерик Кригер.

Логор тамани ноћи и дане ни мртав ни жив. Обешен о Београд он је као његово криво страшило, авет чија је наказност закриљена сурим мистериозним зидинама. Допире до наше гробнице, до нашег крвавог разбојишта и шумни живот оног Београда који се разгаљује и увесељава на нашим задушницама. Овде код нас опали плутун, неколико младих живота кликне и крикне небу да се угасе, а тамо одјекне неки хучни задовољан смех у каквом хумористичном позоришту или на каквом забавном концерту. Ода се почаст немачким официрима који тек што опраше крв с руку по повратку с Јајинаца. Треба и њих развеселити, забавити и разгалити, јер сутра опет имају да униште неколико стотина српских живота. Пева се на позорницама да се умире нерви немачких целата који се узнемирише од оних хорских поклича самртника, којима не знају смисао али осећају снагу. Играју лепотице и показују белу пут њиховим очима закрвављеним од призора како српски храбри животи падају као класје под њиховим митраљеским

зрнима. А публика им прави друштво. Тапше заједно са њиховим целатским рукама, носи те кржаве руке на својим недрима, покрива их осмесама, кити их цвећем својих очију.

И таоце изводе на стрељање. Једнога дана дошао је међу њих Лала који је волео да са њима збива шале и прозвао неколицину таоца Крушевљана којима је иначе била убачена вест споља да је све уређено да се пусте кући. Били су радосни да ће се отрести ове гробнице, глади и смртних опасности у њој и полетели су живо да покупе ствари. Лала је пожуривао, остављајући у илузијама и њих и целу собу. Опростили су се примајући поздраве, поруке крушевачким породицама од оних који остају. Блистале су им очи од усхићења што ће за неколико минута бити ван капије бањичког логора. Све су понели са собом, сав веш и све остатке хране. Лала их је довео до Вујковићеве канцеларије. Ту их је већ чекао Вујковић надут, накомтрешен и нестрпљив. Наредио им је да их воде доле у подрум. Тамничари су већ летели околу по ходницима и наређивали да се затворе прозори. Кроз главе таоца синула је тек тад стварност која их је чекала. Мртвачка кола ујурила су у двориште, за њом камион с оружаном војском Српске државне страже, па камион са оним дивљим зверињем која су с камиона силазила с кикотом као да иду да заузму седишта у циркусу. Свукоше таоце. Дрхтави глас једнога од њих допирао је и до нас. Раздвајала су нас од њих тамничка врата која су се могла отворити и још неколико живота одвући у двориште. Плотун. Бројимо пуцње. Нагађамо колико је живота пало. Враћају се Вујковић и Кригер с крвавог грудобрана. За њима се носи пиће из подофицирске касине. Таоци тако нагло падоше из илузије да ће видети своје домовине у бањичку стварност, која је била кадра да изврши над животима људи стотину изненађења. Полиција је уживала да се разгаљује у таквим „вицевима“. Она се на другојачији начин није умела, није волела смејати. И живот таоца прође поред нас као нека анегдота коју гробари вадећи кости причају у ископаној раци. Када до нас допреше сутрадан кутије од хране стрељаних

таоца као после неког бродолома коме смо били сведоци, ипак нешто косну и наша залеђена осећања. Дали је то био човек који се негде дубоко згрчио у нама, да ли смо ми способни уопште да на дну овог понора мислимо, осећамо? Само пред нама стоје као живи документи наше стварности, нашег трагичног положаја да и нас не чека друга судбина.

Доћи ће ред убрзо и на нас. Кад таоци гину, стари грађани, уредни пред властима у своме чиновничком и трговачком кругу, какви разлози би били да нас оставе у животу. А туче смрт свугде око нас, међу нас. Мало по мало па се по неки друг откине из наше средине, одведе у собу 25 (сада собу смрти) и тамо чека када ће Немци догурати камионе или се појавити кола обојена црним с белим крстом. Око нас старијих шћућурише се дечаци. Ту су и Макса Дивнић и Мирослав Ивковић из Жабара и Прча, дечко кога ужички преки суд осуди на смрт и који осуду на смрт прими са наивним изненађењем детета. Упадамо у зиму, не онаку страшну као што је била 1941, али влажну, блатњаву, кишну. Мома Будисављевић, Миле Ивковић, Гојко Бабић, имају додира са собама, а нарочито са собом број 25, доносе вести, преносе писамца. Покушава се да се у овом амбису организује неки живот који ће бар некако држати дух. Али нити се цепају, вихор не престаје да коси, отпадају једни за другом редови. Један транспорт оде усред зиме и одведе људе на принудан рад у Немачку. И то изненада као да се захвати шљунак у шаку са муљем отпадака од криминалаца, просјака. Не поштедеше ни старе, ни кљакаве, ни болесне. И сви одоше срећни што одлазе из Бањичке гробнице можда у другу која ће исто тако бити црна, злокобна и крвава.

Доноси се нова жица. Шапат. Биће масовних стрељања. Улеће Лала страшан у театралној пози неке сабласне свечаности. Попе се на даске, одржа говор: у логору се појавио пегави тифус. Немци већају да цео логор стрељају и спале. Сви нека се одмах свуку до голе коже, све мора ићи на парење. Говор је личио на паничну беседу неког глумца на филму када вода оп-

кољава масу света на трулим даскама какве трошне колибе. Задрхташе људи. Чести су били полицијски вицеви да се људи свуку за парење, а одведу их на Јајинце. Лала је летео по соби као бесомучан с пендреком, објављивао да се има умирати овде у логору, као у логору губаваца, да нико неће бити пуштен ни у логор ни ван логора. Остадосмо сасвим голи у соби усред зиме када нам је било хладно и под ћебадима. Голи смо ишли и на храну у бетониране ходнике где се лед хватао на прозорима и где су струјали хладни ветрови. Увече тек стиже одело с парења. Људи потрчаше на гомилу изгужваног одела које под паром измени и боју и физиономију, и ко не препозна своје одело доби велике батине. Пендрек стаде пуцати по леђима кривих, али се и разлете у све кутеве собе. Насташе купања све под пендреком под којим голо људско тело није имало никакве вредности. Лала уведе обичај да по три велике собе одједном пусти у клозете. У клозет се ишло да се освајају и опседају врата, свађало се око места, гурало, док није долетео Лала и пендреком правио ред.

Пегавец се појавио међу притвореницима који су радили на Макишу и у њиховим собама се локализовао. Бруталне мере при сузбијању епидемије, као и ревноост, пожртвовање др. Пијада, имали су дејство. Она се није ширила у друге собе. Болеснике су односили у болнице, а често се појављивала општинска кола која су односила мртве. Говорило се да неће бити стрељања док не истекне карантин за пегавца. Потајно се желело да опасност пегавца дуже потраје. Само добити у времену, неколико дана више, то су биле жеље притвореника у логору. Одакле се очекивало то чудо нико није знао објаснити. Фронт је још био веома дубоко у Совјетској Русији. Посети нас др. Јунг, што је био још предзнак, али били смо увек жељни да се тешимо. Нормално је да др. Јунг обиђе логор у време епидемије. Но они који су били оптимисти замало што се не онесвестише кад угледаше туробне камионе чији су ланци шкрипали под снегом. Опет масовно стрељање. Опет иста процедура, иста стрепња, иста самртна ишче-

кивања. Жртве за Јајинце узимале су се баш највише из соба Макишана. Тамо је већ болест била отклоњена и људи су се опоравили од сурових околности у које су бачени епидемијом од болести која их је заплашила тешким нападима високих температура, бунцањима, брзим малаксавањем срца. Одводили су у камионе људе који су тек били прележали пегави тифус, победили епидемију, онако гладне, измучене, исцрпљене. Извлачили су и болесне из амбуланте, доносили их на носилима до камиона да их убаце унутра као пакете. Та амбуланта служила је логору као његов подругљиви парадокс, као његов гробни амблем. Људи се у њу носе на опорављење, а из ње износе на стрељање. Стотинама опет одведоше, у кошуљи и гаћама, везане једне за друге новом жицом. Насташе дани смрти у логору, поворке које су убацивале одела у подрум и нестајале, ишчезавале на злокобном путу који је водио за Јајинце. Једно јутро уместо камиона пристигоше путнички аутобуси. Тамничари се ужурбаше у нашем крилу подрума, прозиваше, извлачише људе у хитњи, у трку. Кроз рупицу од врата познадосмо другове из некадашње четворке, међу њима и малог обућара Тозу и оног радника који је ћутке подносио своје муке и болове. Видесмо лепо како их везане пењу, убацују у аутобусе који су некад преносили путнике за Тополу и Лазаревац. Оружана пратња угњезди се у кола која одјурише овога пута не за Јајинце. Доцније смо тек сазнали да су их одвели у Младеновац и тамо стрељали, јер је тамо нека жена пуцала и убила неког војводу, а ранила Немце, па је требало дати жртве за одмазду.

*

У дворишту су се у току зиме правиле бараке које су по нагађању имале служити за пролазеће транспорте. Вујковић је као радну снагу употребио баш људе из прве категорије који су били одређени за прва стрељања. Ишли су по снегу, киши и хладноћи и у влази остајали цео дан онако гладни, од подрумске мемле усахли. Дочекивао их је при повратку Лалин пендрек коме су стизале тужбе да код њих није било довољно

ревности. Често их је прозивка смрти затицала на раду и један по један и у већим групама прилазили су транспортима за Јајинце. Котури жица за везивање брзо су се трошили, стизали су нови. Смрт нас је већ била обухватила, стегла у обруч и само смо чекали моменат када ће списак објавити и наше име. Ноћу се отворише врата, пробуди нас глас логорске полиције. Био је то тамничар Милан с једним агентом. Држао је у рукама лист хартије а ми смо већ добро знали шта нам он доноси. Чудо је како је сваки у том моменту будан ма да је пренут из сна који је био први, дубок. Прозваше Максу Дивнића. Приђе му Милан хитним, журним кораком пантерским и оно лице које је знало да буде онако трагично мермерно и хладно развуче се у блажени осмех. Очи су му сијале од неког унутрашњег задовољства које се доживљава само у ретким тренуцима. Његов смех личио је на смех оног прерушеног вука у басни који је разјапио чељуст пред јагњетом. Питао је Максу одакле је, где му живи породица. Кад је чуо да је из Срема, глас му је треперио, дрхтао од радости. Било ми је гнусно гледати кликтање овог старца над дететом кога ће сутра убити. Када су отишли, људи су се опет повратили у сан, с тешким немирима у срцу.

У средини собе био је остављен простор за шетање. Ту је било увек шетача, парова који су ишли један за другим, причали доживљаје из прошлости или коментарисали вести. Сутрадан ујутро по овој посети, круг је био сасвим празан. У њега ступисмо само Дивнић и ја. Ишли смо дуго кругом, сати су пролазили. Људи су погнуте главе седели на својим седиштима, шапутали међу собом. Тишина и празан простор давали су гробно обележје нашем неуморном кретању у кругу. Изгледало ми је да присуствујем погребу живог. Он је био прибран, савлађивао се, само су му очи одавале јаку унутрашњу грозницу: „Да ли си икад шетао са човеком који иде у смрт?“

Речи утехе биле су неумесне. Да се подиже дух Макси Дивнићу није било потребно. Он је тога имао и за друге. Осећао сам да све моје речи клизају, падају низбрдице. Нагнути смо над понором и ево за је-

дан часак, ово младо биће пуно живота, које је крај мене заувек ће нестати. Осећам како га смрт хвата под руку, како је наш говор у властима, у канцама смрти. И боја и тон и смисао наших речи већ су превучени немим покровом. Како ћеш упућивати речи човеку који је у потпуној свести, који потпуно зна да кроз један часак има нестати? И шта значе те речи које више немају онај заносан лет будућности:

„Зашто не долазе, шта одуговлаче?“

Питао ме је с времена на време, нестрпљиво, нервозно окретао главу према дворишту. Двориште је било ћутљиво, мирно, у ишчекивању. Увек је било тако озбиљно и суморно када су имала да наступе масовна стрељања. Пред подне дошао је Лала и позвао Дивнића. Изишао је енергичним кораком као да стреса све немире, окренуо се и рекао друговима „здрово“. Причали су ми после да је у собу смрти ушао одважно, унео младићског полета и да је као јунак пошао у смрт. Скоро по његовом одласку улетели су камиони у двориште и одвели нове стотине жртава на стрељање.

Вујковић прави предлоге за стрељање. Специјална полиција у којој заседава, како се причало, комисија од Драгог Јовановића, Штерића, Бећаревића и Параноса, одлучује ко се има стрељати. Управа града шаље своју одлуку гестапоу. Већ нам је познат тај административни механизам, ловимо курире, трудимо се да преко логорске полиције нешто сазнамо као да би нам то помогло кад се одлука о стрељању донесе. Изводе из наше собе, промичу ходником из собе смрти људи које воде на везивање и стрељање. Прибијамо се уз врата, познајемо глас Милутина Стојића и још оних који су преостали из тројке и четворке. Глас им је тама, бачен као камен у празнину хладног ходника, траже један од другог за последњи пут цигарете. Ми не дишемо иза врата, чекамо да тамничар опет не забубња песницом и не објави оно толико пута слушано „има ли ту тај и тај.“ Круг смрти све више се сужава око нас. На стрељања одлазе и притвореници који су у логору као и ми провели више од годину дана.

Сви моји стари знанци из тројке и четворке одоше у смрт. Они који се спасоше из Бањице пођоше у Немачку да у страховитим концентрационим логорима изгубе здравље, да умиру у гасним собама или под инјекцијама с којима су немачки лекари вршили опите над „нижом расом“. Ретко је ко био пуштен. Требало је митити на све стране, товити и немачку и српску полицију, адвокате и „добре пријатеље“. Бацана су и имања па није помагало. Ми смо били живи лешеви на тргу смрти. Нисмо имали више ни имена ни људског лика. Ту смо само на броју као количина за нову серију која ће се одаслати на Јајинце. У почетку историје ове гробнице долазио је пијани Космајац и одабирао за стрељање од ока, без списка. Као из тора овце, тако је и он људе слао на кланицу. Сада се записивало ко ће ићи на стрељање. Али је било и мистериозних транспорта када се није знала њихова садржина, нити се могло наслутити ко се у њима налази. А и ноћу одјекивали су пуцњи у дворишту. Кригер са пушком или његов помоћник са псом, или и сам Вујковић са оружјем, враћали су се кроз таму са свршеног посла. Локве крви остале су као трагови живота у дворишту.

Како смо могли остати читава ума у том сталном нервном узбуђењу, пред тим призором крви и смрти, у том страху који је сав људски када се голоруко и беспомоћно очекује смрт, када се броје минути смрти? Дух се некако згрчи, срце стврдне, нерви обамру. Унутра се човек скамени, као да излучи неке сокове којима обавија, уклопи свој унутрашњи живот. Проломи се нешто страшно у моментима читања списка, одигра се трагедија у свем бићу за оно неколико сати када везују и свлаче људе, када се тумара по дворишту, хуктају машине, лупа по вратима, па кад настане тајац као да се вртоглаво лети негде до несвести. Идемо свакога дана ношени сатима, минутима, а очи нам нису окренуте у живот. Треба се уштинуту добро за мишице па осетити да смо у стварности.

Пакети стижу намењени покојницима. Ко ће уверити мајке да су им деца стрељана. Упорне су као да носе храну за душу живима. Какво дете нагне се на

капију и чека сатима оца. А они су сви причали о деци нежно, осећајно болећиво. Жандарми растерују породице као псе с прага, а пакети са адресом стрељаних увек пристижу. Другови који деле ове пакете шаљу их у собе смрти онима који немају везе с породицом. Но Вујковић их смењује и ови посмртни пакети односе се четницима. Помаљају се први дани пролећа. Исељавају нас из подрума и пребацују у горње собе. Све кривце гестапоа смештају у подрумске одаје, у горње све кривце специјалне полиције. У мојој соби мало је старих познаника. Ту је још само хроми дечко Мирослав Ивковић, стари лопов Орељ, сељак Предраг који је одговарао за Вујковићеву свињу. Пристигао ми је и инжењер Завиша Поповић мој сусед из куће где сам становао. Излазили смо на рад у двориште. Преносили смо цигле у ходу који је потсећао на пренос мртваца. Грудобран смрти срушен је, подизале су се дрвене баке. Очекивао се велики прилив притвореника. Радовима је руководио Немац који је волео да пије и није се бринуо много ни за радове ни за раднике. Кригер је долазио и шамарао, др. Јунг црвенео од беса када је угледао онај мртвачки ход при преносу камена. Лада је једно време у немилости. Украо је чизме од наредника Фридриха који је овај био унео у своју канцеларију после једног стрељања. Бачен је на стражу где је стајао огроман и снажан као Наполеонов гренадир. Људи су ипак опрезно пролазили поред ове свргнуте величине из страха да се његова власт опет не повампири.

Соба нам је пуна криминалаца с којима Орељ одмах отворено ступа у интимне везе. Криминалци су били брижни, стално су распитивали да ли се спрема какав принудни транспорт, јер су знали да они допуњавају спискове стрељања. Хроми Ивковић није ишао на радове. Он је у дане примања пакета често чекао крај прозора да види мајку и када би је угледао заплакао би као дете. Болови у нози страховито су га мучили и због тога је морао бити одведен у амбуланту где му није било никакве помоћи. У соби је дању и ноћу јаукао један сељак од чира у стомаку коме нису никак

допуштали приступ у амбуланту, јер његова болест лечила се хируршким путем, а хирурга смо имали само на Јајинцима. Ивковић се врати једног дана у собу и исприча нам доживљај с министром Војом Ђорђевићем који је такође лежао у амбуланти. Опростио се с њим и рекао му да ће се видети с њим на слободи. Ушао је у том тренутку Кригер и наредио Воји да се дигне и скупип ствари. Погледали смо кроз прозор, ушао је мали камион, почекао, па се упутио путем према Јајинцима. Министар Мика Ђорђевић и професор Мика Илић већ су били спуштени у подрум.

*

Говорило се о припремама принудних транспорта за Немачку. Вести о томе продирале су у логор преко стражара. Било је речи и о немачкој комисији из гестапоа која ће вршити саслушања у логору. Изишао сам и ја пред двојицу Немаца од којих је један говорио покварено српски. Викао је на мене и читао неку белешку да сам „опасан комунист, вођ комунистичке смладине“ и да се већ по изгледу види на мени да сам комунист (био сам већ сам поцепан и похабан од силних парења). После неколико дана, беше то пред први мај, уђе Лала и нареди ми да скупим ствари. Одведе ме на међуспрат и остави ме ту да чекам. Приђе ми један агент и брижно ме упита где идем. Ни агенти нису често знали куда се воде притвореници, а чекање пред канцеларијом на међуспрату било је и за њих сумњиво. Изведоше ме и у двориште где су се већ скупљали људи за транспорт. Доведоше и Мому Будисављевића и Мила Ивковића, Гојка Бабића, Мију Јовановића, адвоката из Бајине Баште који је неколико месеца провео у собама за стрељање и још десетак оних тежих политичких криваца, за које се веровало да ће при првим масовним стрељањима бити узети у обзир. Сместише нас у дрвене бараке да чекамо дан одласка. Ту је био и велики број Дражиних четника с попом на челу. Београђани су били оживели, тражили су начин да дођу с породицама у везу. Добили су дозволе да се с њима виде. Но стрепња од блиске смрти није нас напуштала.

Из ових барака извели су пре неколико дана неке на стрељање. Требало је журити, бежати из овог пакла. Приближи се први мај. Уочи тога дана увече узети су нам последњи подаци и ја сам стојао сврстан у редове кад Кригер викну с прозора моје име. Нареди ми да узмем ствари и пређем одмах у другу суседну бараку. Тамо нађох људе које су полицијске власти покупили у Косовској Митровици због пића и крађа. Значило је да имам и даље остати у логору. Одлазили су и последњи моји другови, а ја сам остајао готово сам. Тешка неизвесност морила ме је. Нисам знао разлог овом наглом одвајању уочи пута. У ноћи транспорт се спреми за пут, људи су дошли до неког пића, били раздрагани. Певали. Пред зору стигоше Немци, камиони, наста прозивка. Чух и моје име, али се пређе преко њега после кратког ћутања. Одоше. Тек по ослобођењу сазнадох да је овај транспорт послат за Матхаузен, у његову околину, у страшне каменоломе где међу многима умре и Миле Ивковић. Они тешки политички кривци који ухватише тај транспорт гешко да би могли остати живи кроз учестана масовна стрељања настала после њиховог одласка.

Проведох три до четири дана у транспортним баракама које су имале то преимућство да су често преко дана биле отворене и да сам извесно време могао провести на свежем ваздуху. Осећао сам се као да сам лежао на сунцу на бусењу крај свежег ископаног гроба. Шетао сам се или седео ту где су пре неколико месеци крај грудобрана другови у последњем ропцу заливали крвљу земљу, где су још били свежи трагови од лешева који су се на брзу руку подизали и уклањали. Поподне изводили су и другарице у шетњу. Мајски дан освежавао је њихова уморна лица. Горела је младост у њиховим очима. Жубор њихових речи прекидао је глас жандарма који их је опомињао на ћутање, на тишину. И у шетњи морало се кретати као аутомат, с рукама на леђима, погнуте главе. Циви од митраљеза биле су окренуте на шетаче, а стражарске куле као јастребови надносиле су се на ове ћутљиве, уморне поворке. Када су пролазиле покрај мене баца-

ле су поглед усрдан, топао, поглед који бодри и храбри. И међу њима било је оних које су провеле више од годину дана у овом логору смрти и које су стоички подносиле патње. Ход њихове младости и мајско сунце које је уморавало њихову природу одударали су од сивих логорских зидина које су закрилиле од очију света крв и убиства, злочине, вешања и она умирања сломљених живота од мучилишта до глади. Мајско сунце зове у живот нас који смо живи у гробу. Покидали смо све нити које нас везују са светом, већ у мојој свести изумире претстава о Београду који је ту на неколико корака од нас, убада се у вене неко чудно осећање да су ови логорски зидови постали такви окови који се морају носити до краја живота. Дух уморан, тешко рањаван лепрша у крлетки. Да ли ће се икад изићи из овог обруча смрти, да ли је уопште могуће из њега изићи? Гледам поворке које се шетају покрај мене и сећам се оних које су им претходиле. И ове које сада шетају поћи ће истим путем. Можда ће већ ноћас доћи списак, можда ће већ сутра ујутро бити у камионима.

Вујковић је дошао, обишао бараку и успут ми рекао да ми није ту место и да се морам вратити у собу. Опет је поновљен исти пасји живот, с Лалом, његовим ђудима и његовим пендреком, с јуришима на храну и на клозете. Према мени се поступало као да сам први пут, тј. први дан ступио у логор. Соба се пунила, доводили су нове групе, нарочито сељака из разних крајева земље. У соби је већ било близу 200 људи. Иако су долазили све топлији дани, ваздух од великог броја љутства био све загушљивији, дође наређење да окна на прозорима морају бити замазана и да прозори морају бити преко целог дана затворени. Вујковићева жена тужила се да притвореници пиље у њено двориште, да мотре ко им улази у кућу и да уопште нема мира од погледа притвореника. Постојало је страшно неиздржљиво у соби, искварени ваздух довршавао је разарање ослабљених плућа, отежавао дисање, а топлота је ударала на знојење, на иструлеле чарапе, усмрделу обућу. Било је међу нама и туберкулозних који

су пљували крв и дисали директно у уста својих здравих другова. Мајско сунце нам је сада сметало. Једва смо чекали да падне вече, да полежемо и да се отворе сви прозори. Свежина звезданог неба упадала је унутра, напајала нас је као тешке болеснике отроване гасом дахом пролећа. Вујковић је пролазио кроз себе, делио притвореницима свој змијски цинизам, пљувао своје мржње, загађивао својим присуством атмосферу већ окужену распадањем и смрћу. Задржавао се код малог Ивковића, издирао се на њега називајући га богаљем, наказом, говорио му да се ближи час када ће он земљу ослободити од сакате ругобе. Мени је понављао свој омиљени виц да имам у логору остати све док ми се потпуно перо не отупи. Полиција је рачунала и на то да ће моји нерви попустити и да ће се испунити њен стари сан с којим је увек претила — да ћу умрети у душевној болници.

Био је преостао врло мали број политичких криваца код мене у соби. Од старијих још је ту само инжењер Завиша Поповић који је пао у логор пре три месеца. Тихе, мирне природе, племенит и осећајан човек, значио је доста за мене у овој новој средини шареној у разноврсним људима. У соби је преовлађивала група криминалаца. То је била група покретнија, стално у акцији да нешто „дигне“ сељацима. Она је дејствовала у окриљу Ореља који је био старешина собе и који већ није више крио своје порекло, отворено и јасно тражио своје друштво међу њима, гледајући да преко њих добије хране и цигарете. Морало се с њим бити на опрези, јер је био стара лисица, у добрим везама с логорском управом, с тамничарима и са стражом. У соби је уредовао по војнички. Са уживањем је ударао неком гуменом палицом живе костуре. Поред оног ужасног, смртоносног, кужног, што је Бањица у својој атмосфери носила, било је гадног, прљаво отужног у животу моје собе што ме је још више тиштило и убијало.

Насташе опет стрељања. Дојури глас из подрума да је бивши министар Милорад Ђорђевић са још другима одведен на стрељање. Исте процедуре прозива,

одвођења, у доласку и одласку камиона, у зурењу кроз закречена окна, у дрхтању пред вратима. Очекивао сам сваког момента да ћу и ја бити позван. Масовна стрелања ишла су с малим паузама током маја. Једно вече кад смо већ били полегали и ухватио нас први сан упаде наредник Белић са списком. Већ пре тога чуо сам кроз сан сумњиви шушањ по суседним собама, топот ногу по ходницима. Наредник прозва неколицину и на послетку као устежући се и малог Ивковића. Ивковић је био већ више од годину дана у логору и познат свима тамничарима са својим дечјим лицем и хромом ногом. Узнемирено смо гледали како их изведоше у ходник где их је у полумраку сачекао један из управе гестапоа, онај који је са Кригером вршио лично стрељања у дворишту, а преко дана неговао и он неку велику ловачку псину. Тутњали су кораци људства у великом броју из собе бр. 66 у којој су се сакупљали тада кривци из прве категорије. Одводили су и криминалце који су до последњег тренутка живели у заблуди да их воде на принудан рад у Немачку. Тутњало је дуго по степеницама, одвојено је више стотина и све је набијено у две велике собе у подруму. Кад се утиша логор, зачусмо испод нас као да долази из подземља, негде далеко из дубине земље, песму. Певала је то младост у гробу песме тужалке, чежње, севдалинке у којима је треперио акценат бола и туге. Певали су често једну далматинску песму „о животу који не траје хиљаду година“.

И отишли су као и сви други камионима које отпратише Вујковић и Кригер. Када се последњи камион натрашке прикучио вратима зачусмо један продоран поклич, женски глас који прихватише у хор гласови. Клицало се Совјетском Савезу, Стаљину, Титу, слободи. Хук мотора заглушивао је ове покличе, немачки стражари су нервозно викали око кола, залупила су се врата и поворка се поново кренула, као и толике друге пут Јајинаца. Осећало се да су другарице биле последња политичка хомогена група која се снажно уздигла да пркоси смрти. А дан пре гледао сам их у шетњи живахне, лепршаве, под мајским сунцем у

овом суровом и крвавом склопу од зидина где је живот уоквирен накомстрешеним митраљезима и где су једини декор мртвачка кола црно обојена с белим крстом посреди и локве крви у дворишту. Ишчежавале су редом једна за другом све драге прилике око мене. Све је отврдло у мени, као да се навукао неки лед годинама слаган у души, као да су сва осећања замрла, нерви утрнули. Људско биће постане само тужан одјек оних трагичних збивања око себе, ношен њима из провалије у провалију и нигде станка, никад престанка. Западамо све дубље, блато нам је већ до гуше. Не вичемо више ни за помоћ, као да нам је све једно. Свеједна нам је и смрт. Ње се не бојимо јер је већ дубоко и добро познајемо. Надвладали смо је, надживели смо је. И никад нико неће схватити колико смо ми који смо живели у њеном непосредном окриљу, који смо осећали изблиза њен дах њу победили. А када смо је већ надвладали, постало је све непомично, непокретно у нама. Могли смо лежати на њеним усијаним шиљцима, а да не осетимо бола од тог. Могли смо да гледамо њен наказни лик, а да се не згрозимо. Све смо скале живота пројурили од оних највиших до оних најнижих. Свугде се наше срце загребло, раскрвавило док није отврдло, док се није скаменило. Када сам много доцније при пролазу кроз Дахау видео како се живи одмарају на сунцу покрај леша, ја сам то разумео. Само ми који смо прошли кроз логоре смрти, ми то разумемо. Људи су привикли да живе крај смрти, а да их не трује њен кухњи дах. И светлуцање њиховог изгубљеног погледа нама је разумљиво. Тај поглед је откинут од срца, више не зрачи полетним унутрашњим животом, не трепере у њему магнетске силе бујања организма. Тај поглед је нешто само за себе, нешто, што носи за собом слеђеног смеха, горког потсмеха. Он као да хоће да за њих каже: ето лежимо крај леша, јер и ми смо живи лешеви. „Буди факир“, рече ми у почетку мога логоровања један сељак са Западне Мораве. И човек је збиља на Бањици после годину дана тамновања постао духовни факир. Та врста мучења коју измисли фаши-

зам да човек тако дуго живи у смрти има само везе са мучилиштима варвара. Грува те из дана у дан, из ноћи у ноћ сензација смрти, све језовитији и трагичнији доживљаји један за другим, забадају се жежене игле у сваки нерв, у свако влакно осећања, све је изубијано, контузовано у твоје духу, и када си тако измрцварен, израђаван, растрзан коњима на репове, баце те у ископану раку пред митраљез или у другу смрадну јаму која се зове фашистичка Немачка. Ако те не уништи митраљеско зрно на Јајинцима, онда крепај тамо негде крај дивљих, суморних германских шума, муклих и немих, у неким вековима сакривеним, страховтама. Изнесе се живи леш на тржиште немачких берза рада да се извуче и последњи дах живота. Цинички се говорило од стране окупатора и њихових слугу: „ако си способан за живот, ти ћеш и у трњу оживети.“

*

Сада већ није требало бројати дане живота, сада су већ били сати у питању. Одведоше још неке групе интелектуалаца у Немачку. Све сам усамљенији и та самоћа прозно мучи. Вујковић је обилазио собе само зато да прегледа ко му је заостао. Тако се једном издрао на инжењера Завишу што је извео притворенике на рад на други дан Ускрса. „Ти ми спроводиш овде комунизам“, викао је „убијаш веру, а добро знаш да се на Ускрс не ради“. А те исте раднике после неколико дана послао је у смрт. Све је топлије у соби, све је загушљивије и све суморније. Они који су скоро дошли у логор узнемирени су и уплахирени од честих прозивки и масовних стрељања. Сви погледају један на другог ко ће од њих пре доћи на ред. И као да би желели да се заклоне један иза другог. То више нису били борци, то су били махом грађани и сељаци таоци. Згледали су се, јер су знали да кад дође наређење да се пет стотина жртава предају немачкој стражи за Јајинце, да су они на броју. Само изузетак остаје, а ко ће бити тај изузетак? Опет варају гласови споља, опет стижу цедуље да су отац или жена предузели све кораке, да је положена сума од стотине хиља-

да динара неком поглавару у специјалној полицији и гестапоу или неком утицајном адвокату и да је обешановано да се нема шта бринути, да ће бити ускоро, сасвим ускоро, у току недеље пуштен на слободу. А већ сутрадан тај исти је прозван и послат на Јајинце. Жао ми је било кад неко добије преко потплаћеног стражара слику детета, кад видим како му сија лице од неког блаженства као да му је послата посланица спасења. А већ кроз који дан после тога порцијаши налазе у просторијама, где се осуђеници који се шаљу на стрељање свлаче, фотографију на поду испрљану и изгажену под чизмама жандарма и немачких убица. Смеје се неки пуначак дечак животу, а њему се на часак раније смешио отац. Не могу да видим ту децу и да им кажем колико су њихови очеви показивали огромну љубав према њима у последњим часовима свога живота.

Доктор Пијаде стари из дана у дан, тетура се на ногама лелујаво као сенка, очајан шири руке и очекује да загрли нове транспорте јеврејске деце коју злочинци скупљају у челичне мреже као пилиће и шаљу под митраљеску ватру или гуше отровним гасовима у затвореним колима. Ено одојчета на грудима престрављене мајке кога ће заједно с њом сутра узети на нишан „носиоци културе“. А Вујковић за кога vele да се вежба у пуцању на јеврејској деци, загрлиће после извршеног злочина своју девојчицу и тепати јој нежне речи. Тај што је стрељао одојче писаће љупко својој Гретхен и пољупцима обасипати дете које му се родило. „Ја не могу више то поднети. Ја не могу више то издржати“, грца стари Пијаде који је бељи од свог лекарског мантила. Михаиловић „Фрка“ саопштава ми имена другарица и другова који су стрељани. Његови извештаји са визијом сабласног доктор Пијада у белом покровцу, то су једине свакодневне промене у мом животу на Бањици. Али уз то и потрес, бат жандармских ногу у ноћи, штангла која пуца на вратима, узбуђени скок са лежишта, начуљена, напрегнута пажња, крвоток који хуји у венама, нешто бубњи у ушима, разазнају се имена, наредбе,

кратко спремање ствари, излазак журан и мукао и опет немиран сан у коме се биће брани од неких чудовишта после стишане страшне буре. Стотинама је и хиљадама на моје очи отишло у смрт. Многи од њих поверили су ми историје своје младости, своја интимна осећања, верујући можда да ћу ја бити њихов летописац. Сваки би хтео да свој живот забележи као тачку у историју збивања. Да остане неки траг и на њега, да се помене. И чудно је било уверење код многих да ћу ја преживети ову смрт на Бањици. „Они тебе не смеју убити због утиска у народу“, тако су ме наивно уверавали. Не верујем да је било икаквог страха од утиска у народу код ових злочинаца, јер је народ већ био гажен, а онај који се није дао сломити тај је био код партизана у шумама.

Донета је одлука да се протерам у Немачку. Та одлука ми се и саопштава. Гледам кроз окна породицу како узалудно покушава да уђе у логор на последње виђење. То се одобравало за оне које одашиљу у Немачку, али то је мојој породици било ускраћено.

28 марта 1943 године у рану зору дигао ме је тамничар. Дочекао ме је спроводник с пушком и извео из логора. Једва сам ходао, сав организам био је готово обамро. Окренуо сам се и угледао лица другова приљубљена уз окна. Поздрављали су ме очима које су пратиле сваки мој корак. На излазу добацио ми је са страже тамничар Радован: „Гле, и ти се извуче“. Удаљавали смо се све више од логора, а ја још никакo нисам могао осетити да се ја од њега некуда даље крећем.

ГОВОР ОДРЖАН СЕПТЕМБРА 1945 НА НОВОМ ГРОБЉУ НА ПОМЕНУ БАЊИЧКИМ ЖРТВАМА

Ево дођох да вама говорим, моји Бањичани, да одужим дуг савести да вас поменем у оном што је за вас било најдраже и за шта сте свој живот и своју младост дали, — у слободи народа. Налазим се несигуран у речима да изразим ону вашу веру коју сте понели у гроб на косидбу митраљеских зрна, ону вашу мржњу према издајницима народа, оно ваше презрење према гнусобама и злочинима издаје. Јер ви бесте узвишени у тој вери, херојски мученици у трпљењу, витези у нади да ће ваше жртве уродити плодом и да ћете једнога дана дочекати слободан народ око ваших гробова, тих живих споменика борбе, јунаштва и мучеништва у народној историји.

Ето, леп је сунчан дан. Београд лежи пред нама. У овакве дане у ове сате водили су вашу младост на губилишта. Земљу била притисла туга и мора, само су шуме одјекивале од песама и слободног гласа устаника. Данас се те песме слободе хоре београдским улицама, дижу се покличи небу, оне које сте ви пред митраљеским цевима у рововима и на грудобранима смрти, под вешалима бацали пркосно непријатељу у лице. Ви бесте озарени вером да ће те речи, те пламене, крилате речи једнога дана бити и стварност вашег народа.

А после силних злостава, после стрепњи и мука, умирали сте као хероји с песмом на уснама. Бејасте млади ви Бањичани, моји другови и другарице. Живот је стајао пред вама, живот свеж, бујан, ведар као што је овај сунчан дан, чедан као што је ово плаветнило

неба изнад нас. И ви сте напустили тај живот са вером да ће ваши гробови једног дана бити жива реч народа, његова света заветва којом ће обавезивати потомство да у вама види пример како се умире за народ. Јесте, сведок сам ваше светле, поносне, горде смрти. До смрти ви сте имали само једну тугу, само један страх да не умрете пре него што не доживите слом вашег смртног непријатеља фашизма, пре него што не дочекате да се заставе слободе залепршају на бедемима Београда, по нашим градовима и селима, пре него што се не захоре песме слободе и поносне младости улицама Београда, пре него што на Теразијама, где су висили лешеве ваших другова не подигне се слободна трибина са које ће се громко држати беседе о слободи, о правди, о истини вашој деци и вашим потомцима.

Везивали су вас жицом, не само онога момента када су вас убацивали у камионе за стрељање, већ и раније целог живота: двор, полиција, корупција, лаж и насиља, тровачи и убице српског народа. Свлачили су вас до годе коже не само пред ископаним ракама већ и раније за време вашег живота разни издајници народа који у вашем слободном духу угледаше опасност за своју грабеж, за пљачку и уморства народа. Ваш живот беше борба; последњи часови муке и страдања, ваша смрт — херојство. Пред смрт ходили сте кроз бањичке пећине и гробнице с трновим венцем на челу, крв вам је капала с лица док су ваша деца, ваше жене, сестре и мајке висили на логорској капији да се појави ваш драги лик иза гвоздених решетака. Ви сте они који сте послушали Ђурине стихове и бацили своју децу у огањ, ви сте они мученици који су опевани у народним песмама, којима су пребијане и ноге и руке, којима су ребра ломљена и које су вукли кроз пакао злостава и мука да вас на крају физички истрпљене и премлаћене поставе пред митраљезе и да ваше срце које је тукло за народ пробију с мржњом и страхом, с великим страхом да не ускрснете. Ви бисте потомци народног устанка и оних ваших предака које су на коље набијали. Ви бисте сила отпора, не

само жртве које приклањају главе под касапски нож, не, ви бесте борци који се дохватише с непријатељем одмах првих дана у коштац, или сте давно већ раније својом речју и делом усађивали у народ снагу духа отпора и палили у његовим рукама луч слободе и истине.

Видим вас све редом младе, живахне, радосне када се први зрак сунца појави, меке као деца када забрује оне чежње о девојци која се сама шета.

Другарице и другови с Бањице. Ваша смрт је епска песма коју би морали гуслари певати, они наши гуслари слепи у очима, али видовита духа који опеваше не само трагедију нашег народа, већ и његов понос, витештво на муци и на пушци. Идеалисте, сањари, ви сневасте о будућности народа тада када је изгледало да је народ скрхан, а ваш сан то је ова стварност коју изградише ваши другови, партизани из шуме, с којима сте се борили раме уз раме или им помагали борбом на другом терену исто тако опасном, исто тако значајном. У темељ ове стварности и ви постависте младе животе, да се непријатељ уништи, да се уклони друштвена неправда, да човек не буде више роб, да његове груди, његове слободне и широке груди не митраљују више зрна злочинаца, да не туче више корбач преко лица, мотка по ребрима, да се деца слободних не продају више на трговима срамоте. Сан о слободи народа беше ваша утеха у последњим тренуцима пред смрт. Незаборавни су покличи оних другарица које пођоше маја 1942 год. херојски у смрт, с песмом и паролама као да иду на народне манифестације.

Бањица-гробница, Бањица-кућа смрти, Бањица-пећина живих лешева, где глад и мука зјапе из мрачних рупа окованих гвозденим решеткама, то беше ваш последњи стан. Па ипак из те пећине у којој су вам лица била изобличена патњама, хорила се песма будућности. Сиктали су непријатељи око вас, плували злоћу и мржњу, а ви сте остајали снажни и бодри, свесни, дајући ваш живот, да ће једног дана народу бити лакше, да ће и кроз ваше жртве савладати ажда-

ју која му је сисала крв, ломила снагу и односила у свој ад најбољу његову децу.

Стојим данас на овој свечаности пред вама и осећам ваше погледе, ваше последње погледе. Залупљивали су тамничка врата, камиони су односили на Јајинце ваше животе, ваше руке везане жицом, поглед вам је остајао у мени, дубоко утиснут умојој души. Ваш поглед не беше прекљњање да вам сведочим, то беше ваш завет. Ишчезавали сте из мојих руку као сенке, један за другим, десетине за десетинама, стотине за стотинама, већ не разазнајем више ни ваша имена, ни ваша лица, али разазнајем ваш дух који је јединствен. И данас када овде стојим осећам да нисам на вашој задушници. Не, ви сте живи око нас, ви сте та легија поноса и части која херојским пожртвовањем учествује у изградњи опустошене земље, ви сте они који у аветињским рукама носите бакљу слободе и довикујете поколењима: заборавите наше муке и страдања, запамтите нашу витешку борбу и нашу витешку смрт. Бањичани и Бањичанке, другови и другарице, речи вреде полазе са усана, а суза капље у души. Не, угушићу сузу, нека је угуше и ваша родбина, и ваша деца, и ваше жене, и ваше мајке, ви то нисте желели, ви то нисте хтели, ви сте својим последњим погледима само рекли да поручим вашој земљи: Здравно славна и слободна домовино, наша деца, деца нашега народа биће над нашим гробовима срећна и задовољна.

Штампано у штампарији „ПРОСВЕТА“
у 10.000 примерака
Штампање завршено 10. окт. 1945

